АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

3

Бакы—1976

БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 3 (91)

Ијул—сентјабр

„Азәрбајчан мәктәби"

журналына әлавә

Бакы—1976

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3, 1976.

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

Ә. Кәлбәлиіев, С. Ваһидов. Азәрбајчан дили дәрсләриндә Сов.ИКП XXV гурултајы материалларындан истифадә . . 3

Ч. Әһмәдов. С. Вурғунун сәнәткарлыг һаггында фикирләринин өјрәдилмәсинә даир 13

Ш. Мәммәдов. Әдәбијјат тәдрисиндә фәндахили әлагә имканларындан бири 19

Г. Һачыјева. Әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини јүксәлтмәјин бә'зи мәсәләләри 24

О. Пирнјева. Јени програм үзрә «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдриси һаггында 31

М. Һәсәнов. Мүрәккәб чүмләнин мүгајисәли тәдриси һаггында 38

С. Әлијев. Бәдии әсәрләри мүгајисәли өјрәнмәјин шакирдләрдә фәаллыг вә мүстәгиллијин инкишафына тә'сири . . . 45

А. Сәмәдов. Азәрбајчан совет мәктәбләриндә әдәбијјатын тәдриси тарихиндән 52

Али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили

И. Бабајев. Һазырлыг шө'бәләриндә динләјичиләри инша јазыја һазырламағын бә'зи мәсәләләри 58

Бәдии әсәрләрин дили

Б. Мурадов. IV—VII синифләрдә драм әсәрләринин дилинин өјрәдилмәси 62

Елми-нәзәри гејдләр

Г. Мәшәдијев. Заман зәрфләринин семантик хүсусијјәтләринә даир 71

Х. Јусифов. «Сирләр хәзинәси» һаггында бә'зи гејдләр . 75

К. Рзајева. Суал чүмләнин үслуби имканларына даир . 80

Рә'јләр вә хүласәләр

Н. Мәммәдова. VII—VIII синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији һаггында гејдләр 84

Ә. Мәммәдов. Дәрсликдә бир конкрет мәсәлә һаггында. . 86

Ф. Һәсәнов. Дәрсликдә «Лексика» бәһси һаггында . . 90

Методик ирсимиздән

Б. Бағыров. Исте'дадлы методист, јорулмаз тәдгигатчы . 93

Дидактик материаллар

Имла мәтнләри 98

Сизин китаб рәфиниз

Ф. Әһмәдов. «Сабирин дили» 112

Методика вә тәчрүбә

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ СОВ. ИКП XXV ГУРУЛТАЈЫ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ

Әһмәд КӘЛБӘЛИЈЕВ, Сабир ВАҺИДОВ
(Азәрбајчан ДЕТПИ)

Әсримизин ән мүһүм мүтәрәгги һадисәси олан Сов.ИКП XXV гурултајы өлкәмизин өтән бешилликдә әлдә етдији наилијјәтләрә јекун вурмуш вә онунчу бешилликдә партијамызын сијаси тәшкилатчылыг, идеја-тәрбијә иши вә коммунизмин мадди-техники базасыны мөһкәмләндирмәк саһәсиндә һәјата кечирәчәји әзәмәтли вәзифәләрин кениш програмыны вермишдир.

Гурултајда галдырылан һәр бир мәсәлә, сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын вә с. инкишафына даир көстәрилән һәр бир конкрет рәгәм бүтүн совет адамлары кими, коммунизмин кәләчәк гуручулары олан шакирдләр үчүн дә чох вачиб вә марaглыдыр. Мәһз буна көрә дә ССРИ Маариф Назирлији XXV гурултајын материалларыны шакирдләрә изаһ етмәјә даир хүсуси тә'лимати-методик мәктуб дәрч етмишдир. Һәмин мәктубда елмләрин әсасларына аид програм материаллары кечиләркән Сов.ИКП XXV гурултајынын гәрарлары вә тарихи әһәмијјәти илә шакирдләрин әтрафлы таныш едилмәсинин вачиблији гејд едилмиш, әксәр фәнләрин тәдрисиндә XXV гурултајын материалларындан истифадә үчүн мөвчуд олан имканлар көстәрилмишдир. Доғрудур, бу төвсијәдә дилләрин тәдриси илә әлагәдар имкандан ајрыча данышылмамышдыр. Анчаг бу һеч дә дил мүәллимләринин белә бир күтләви тәдбирдән кәнарда галмаларына һагг вермир.

Тәчрүбә көстәрир ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә дә шакирдләри Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илә таныш етмәк үчүн мүәјјән дидактик имканлар вардыр. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) грамматик тәһлил просесиндә,
2) чалышмалар үзәриндә мүстәгил иш просесиндә,
3) өјрәдичи имлалардан истифадә просесиндә.

Верилмиш дидактик материаллардан истифадә едәркән мүәллим, һәр шејдән әввәл, һәмин чүмләләрин мә'на тәһлилинә, мәзмунча дәрк едилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәли вә јери кәлдикчә бурада ирәли сүрүлмүш фикирләрлә әлагәдар мүвафиг сөһбәтләр кечирмәлидир.

1. Грамматик тәһлил үчүн дидактик материаллар

⊙ Доггузунчу бешилликдә 56 милјон адамын мәнзил шәраити јахшылашмышдыр.

⊙ Мәркәзи Комитә әсас истигамәтләрин лајиһәсини һазырлајаркән мәнзил тикинтисинә хүсуси диггәт јетирмишдир.

⊙ Доггузунчу бешилликдә фәһләләрин, гуллугчуларын вә колхозчуларын пенсијалары вә муавинәтләри, тәләбәләрин тәгаүдләри артырылмышдыр.

⊙ Онунчу бешилликдә фәһлә вә гуллугчуларын орта әмәк һаггыны 16—18 фаиз артырмаг нәзәрдә тутулур.

⊙ 1976—1990-чы илләрдә өлкәнин мадди вә малијјә еһтијатлары кечән онбешилликдәкиндән тәгрибән ики гат чох олачагдыр.

⊙ Онунчу бешилликдә кәнд тәсәррүфаты мәһсулу истеһсалынын орта иллик һәчмини өтән бешилликдәкинә нисбәтән 14-17 фаиз артырмаг нәзәрдә тутулур.

⊙ Онунчу бешилликдә әтраф мүһитин горунмасы мәгсәдинә 11 милјард манат вәсаит ајрылмышдыр.

XXIV гурултајдан сонра Сов.ИКП-јә 2,6 милјон адам гәбул едилмишдир.

⊙ XXV гурултаја мүхтәлиф партија тәшкилатларындан 4.998 нүмајәндә сечилмишдир.

⊙ Онунчу бешилликдә колхоз вә совхозлар доггузунчу бешилликдәки 307 милјон тон әвәзинә, 467 милјон тон күбрә алачагдыр.

⊙ Онунчу бешилликдә харичи тичарәт дөвријјәсини хејли артырмаг нәзәрдә тутулур.

⊙ Онунчу бешилликдә машынгајырма мәһсулунун үмуми һәчмини бир дәфә јарымдан чох артырмаг нәзәрдә тутулур.

⊙ Јени бешилликдә кәнд тәсәррүфатынын инкишафына 172 милјард манат чох вәсаит сәрф етмәк нәзәрдә тутулур.

⊙ Онунчу бешиллик дөврүнүн совет игтисадијјаты, һәгигәтән, кениш мигјаслы игтисадијјат демәкдир.

⊙ 1980-чы иләдәк милли кәлири 457,5 милјард маната чатдырмаг, јә'ни 96 милјард манат артырмаг планлашдырылыр.

⊙ Онунчу бешилликдә сәнаје мәһсулу тәгрибән 197 милјард манатлыг артачаг вә 720 милјард манатлыгдан чох олачагдыр.

⊙ Онунчу бешилликдә пәракәндә мал дөвријјәсинин һәчмини 60 милјард манат артырмаг нәзәрдә тутулур.

⊙ Онунчу бешилликдә јүнкүл сәнајенин вә јејинти мәһсуллары сәнајесинин, һабелә мәишәт хидмәти саһәсинин инкишафына 31 милјард манатдан чох, јә'ни доггузунчу бешилликдәкиндән 6 милјард манат артыг вәсаит ајрылмышдыр.

⊙ Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш XXV гурултаја МК-нын һесабат мә'рузәсиндә демишдир ки, ичтимаи вәзифәләр сырасында совет адамларынын чансаглыгынын гајғысына галмаг вәзифәсиндән даһа мүһүм вәзифә јохдур.

⊙ Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Инсана лазым олан билијкләрин һәчм е'тибарилә кәскин вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз».

⊙ Партијанын һәм онунчу бешилликин, һәм дә узунмүддәтли перспективи әһатә едән игтисади стратекија хәтти өлкәнин игтисади гүдрәтини даһа да артырмагдан, истеһсал фондларыны кенишләндирмәкдән вә әсаслы сурәтдә тәзәләмәкдән, игтисадијјатын бүнөврәси олан ағыр сәнајенин сабит вә таразлы инкишафыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

(«Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1967, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

2. Чалышмалар үзәриндә мүстәгил иш просесиндә истифадә үчүн дидактик материаллар

«Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар.

Чалышма I. Охујун. Мәтндә ишләнмиш фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләрини сечиб јазын.

1. Сәмәрәли хаммалларын хүсуси чәкисини артырмаг, сатылан хаммалын даһа дәриндән е'малыны тә'мин етмәк вачибдир. 2. Игтисади потенсиал вә зәһмәткешләрин рифаһы јүксәк сүр'әтлә артдыгча әтраф мүһитин горунмасы үчүн вәсаит јалныз истеһсалын сәмәрәсини јүксәлтмәк јолу илә әлдә едилә биләр. 3. Һәр манаты, әмәји һәр саатыны, мәһсулун һәр тонуну дәгиг һесабламаг вә булардан сәмәрәли истифадә етмәк, тәсәррүфатсызлыға вә сәһләнкарлыға ахырадәк сон гојмаг бизим јүксәк партија борчумуздур. 4. Мәс'улијјәтсизлик көстәрән, көһнә биликлә баш доландыран, вәзифәсинин өз-өзүнә онлара һөрмәт вә еһтирам газандырачағыны күман едән адамлары рәһбәр ишдә сахламаг олмаз. 5. Јүксәк кејфијјәт әмәјә вә мадди еһтијатлара гәнаәт етмәк, ихрачат имканларыны артырмаг, нәтичә е'тибарилә исә чәмијјәтин тәләбатыны даһа јахшы, даһа долғун өдәмәк демәкдир. 6. Саһә тәдгигат институтларында, конструктор вә лајиһә тәшкилатларында чалышан, елмлә истеһсалатын интеграсијасыны билаваситә тә'мин едән алимләрин вә мүтәхәссисләрин ишинә бөјүк әһәмијјәт веририк. 7. Әсаслы вәсаит гојулушуну һәддиндән чох артырмаг үчүн еһтијатлардан даһа сәмәрәли истифадә едилмәсинә, о чүмләдән мәһсула материал мәсрәфини азалтмаг, даһа учуз вә сәмәрәли материаллар тәтбиг етмәк, һабелә онлары гәнаәтлә ишләтмәк һесабына еһтијатлардан даһа сәмәрәли истифадә едилмәсинә наил олмаг лазымдыр.

(«Азәрбајчан коммунисти» журналы. 1976. № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

* Мәтнин биринчи чүмләсини үзвләринә көрә тәһлил един.

«Әлавәләр» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар.

Чалышма I. Охујун. Әлавәләри көстәрин. Онларын һансы чүмлә үзвүнүн әлавәси олдуғуну сөјләјин.

1. Кәлин мәдәнијјәт хадимләринә—партија үзвләринә вә битәрәфләрә арзу едәк ки, тарихимизә, бу күнүмүзә вә кәләчәјимизә, партијамыза вә халгымыза, бөјүк Вәтәнимизә лајиг әсәрләр јаратсынлар. 2. Бүтөвлүкдә Сов.ИКП-јә гәбул едиләнләрин 80 фаизә гәдәри мадди истеһсал саһәсиндә—ичтимаи һәјатын бу һәлледичи саһәсиндә чалышан адамлардыр. 3. Јолдашлар! Биз коммунизм гуручулары кәнд тәсәррүфатына даһа бир бахымдан—әтраф мүһитин мүһафизәси бахымындан да јанашмалыјыг. 4. Онунчу бешилликдә әсаслы вәсаит гојулушунун үмуми һәчми хејли чох—тәгрибән 630 милјард манат олачагдыр. 5. Елмин вә техниканын сүр'әтлә инкишаф етмәси әсасында ичтимаи ингилабын сон вәзифәләри јеринә јетирилә биләр—коммунизм чәмијјәти гурула биләр. 6. Јолдашлар! Капитализм дүнјасынын ән бөјүк дөвләти илә—Америка Бирләшмиш Штатлары илә мүнасибәтләримиздә јахшылыға доғру дөнүшүн јени дүнја мүһарибәси тәһлүкәсини зәифләтмәк вә сүлһү мөһкәмләтмәк үчүн, әлбәттә, һәлледичи әһәмијјәти олмушдур. 7. Тәһсил алан кәнчләримиз—мәктәблиләр вә тәләбәләр сијаси билинкләрин әсасларына јијәләнирләр. 8. Совет јазычылары, рәссамлары, бәстәкарлары, театр, кино, телевизија ишчиләри—өз исте'дады вә пешә мәһарәти илә халга, коммунизм ишинә хидмәт едәнләрин һамысы дәрин тәшәккүрә лајигдир.

(«Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

* Мәтндәки сајлары тапын вә онларын јазылыш хүсусијјәтләрини изаһ един.

«Чүмләнин һәмчинс үзвләри» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар

Чалышма I. Охујун. Һәмчинс үзвләри көстәрин. Онларын чүмләнин һансы үзвү јериндә ишләндијини сөјләјин.

1. Аналарын вә ушагларын **чансағлығынын** мүһафизәсини јахшылашдырмаг, курортлар, истираһәт евләри вә пансионатлар шәбәкәсини кенишләндирмәк үчүн чох ишләр көрүлмәлидир. 2. Өз **әмәји** илә Вәтәнимизи даһа да көзәлләшдирмиш, даһа да гүдрәтли етмиш коммунистләрә вә битәрәфләрә, кишиләрә вә гадынлара, әмәк ветеранларына вә кәнчләрә—һамыја сәмими миннәтдарлыг етмәјә гурултајымызын там һагғы вардыр. 3. Сосиализмин мөвгеләри кетдикчә мөһкәмләнир вә кенишләнир. 4. Азадлыг уғрунда чарпышан јүзләрлә, минләрлә мүбариз Чилидә, Уругвајда, Парагвајда, Индонезијада, Бразилијада, Гватемалада, Һаитидә, Чәнуби Африкада вә дикәр өлкәләрдә һәбсханалара вә чәза дүшәркәләринә салынмышдыр. 5. Инди биз нефт, газ, көмүр вә филиз әлдә етмәк үчүн кет-кедә Шәргә вә Шимала доғру даһа чох ирәлиләјирик. 6. Һәр сәһәр он милјонларла адам өз нөвбәти, ади иш күнүнә башлајыр: дәз-

каһ архасында дурур, шахтаја енир, тарлаја чыхыр, микроскопла ишләјир, һесаблама апарыр, графикләр чәкир.

(«Азәрбајҹан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

* Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләри јазыб тәркибинә көрә тәһлил един. Һәмин сөзләрдә һансы фонетик һадисә илә растлашдығынызы сөјләјин.

«Ара ҹүмләләр» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар.

Чалышма I. Охујун. Ара ҹүмләләри мүәјјәнләшдирин. Бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырмагла ҹүмләләри көчүрүн.

1. Чохдан мә'лумдур ки, даим өтүб кечән бир-биринә бәнзәр күнләр, ади күндәлик иш һамымыз бу ҹүр ишлә мәшғулуг әтрафымызда ҹәрәјан едән һадисәләрин әһәмијјәтини вә мигдарыны лазымынҹа гаврамаға чох заман имкан вермир. 2. Бу ишдә јени бешиллик—ону әбәс јерә сәмәрә вә кејфијјәт бешиллији адландырмамышлар—бөјүк рол ојнамалыдыр. 3. Сәмәрәни артырмаг бу барәдә дә дөнә-дөнә данышмаг лазым кәлир бүтүн игтисади стратекијамызын ән мүһүм тәркиб һиссәсидир. 4. Үст-үстә ичтимаи тәшкилатлар өлкәнин, демәк олар, бүтүн јашлы әһалисини әһатә едир. 5. Јерли советләрин ишинә, неҹә дејәрләр, јени нәфәс верилмишдир. 6. Елм вә техниканын наилијјәтләринин истеһсалатда тәтбиг едилмәси дәфәләрлә, тә'кидлә бу барәдә мәсәлә гојулдуғуна бахмајараг, бир чох саһәләрдә јенә дә кери галыр.

* Мәтндә ишләнмиш мә'чази мә'налы сөзү тапыб костәрин.

(«Азәрбајҹан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

«Хүсусиләшмә» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар.

Чалышма I. Охујун. Хүсусиләшмәләри сечиб јазын.

1. Биз, совет коммунистләри, пролетар бејнәлмиләлчилијини мүдафиә етмәји һәр марксист-ленинчи үчүн мүгәддәс вәзифә һесаб едирик. 2. Бу програмлар һәмчинин өлкә дахилиндә мәһсулдар гүввәләрин мәгсәдә даһа ујғун шәкилдә јерләшдирилмәсини, јени рајонларда, хүсусән хаммал вә јаначагла зәнкин олан рајонларда истифадә едилмәсинә тәләбаты нәзәрдә тутмалыдыр. 3. Доггузунҹу бешилликдә әһалијә әрзаг маллары вә хүсусән сәнаје маллары сатышы гат-гат артмышдыр. 4. Кәнд тәсәррүфатынын чатдығы сәвијјә хүсусән дә гаршыдакы илләрдә чатаҹағы сәвијјә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын тәшкилини вә идарә олунмасыны јахшылашдырмағы тәләб едир. 5. Партијаја јени дахил оланларын бөјүк әксәријјәти, јә'ни онларын үчдә ики һиссәсиндән чоху комсомолчудур. 6. Чили фаҹиәси ингилабын мүхтәлиф јолларла, о ҹүмләдән лазыми шәраит мөвҹуддурса, динҹ јолла мүмкүн олмасы һаггында коммунистләрин чыхардыглары нәтиҹәнин үзәриндән гәтијјән гәләм чәкмәмишдир. 7. Бир сөзлә, чәтинликләрә бахмајараг, дүнјанын бу һиссәсиндә дәрин мүтәрәгги дәјишикликләр баш верир. 8. Шәһәр вә рајон комитәләри катибләри ичәрисиндә али тәһсили оланлар 99,2 фаиз тәшкил едирләр, о ҹүмләдән онларын 60 фаизи сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссисидир.

(«Азәрбајҹан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

* Ајры-ајры ҹүмләләрдә баш үзвләрин нә илә ифадә олундуғуну сөјләјин.

«Мүрәккәб ҹүмлә» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар.

Чалышма I. Охујун, табесиз мүрәккәб ҹүмләләри әмәлә кәтирән садә ҹүмләләр арасындакы әлагә нөвләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышын.

1. Ики дүнјакөрүшүнүн мүбаризәсиндә **јүксәк** сијаси сајыглыг, фәал, оператив вә инандырыҹы тәблиғат иши лазымдыр, дүшмәнин идеоложи тәхрибатлары вахтында **дәф едилмәлидир**. 2. БАМ—Тында хәттиндә гатарларын дахили кедиш-кәлиши вахтындан әввәл башланмыш, 70 көрпү салынмыш, тәгрибән 120 км автомобил јолу **чәкилмишдир.** 3. Әлдә едилән наилијјәтләри лајигинҹә гијмәтләндирмәклә бәрабәр биз ајдын көрүрүк: кәнд тәсәррүфатынын һазыркы шәраитдә техника, күбрә, енержи илә лазыми сәвијјәдә тәҹһиз олунмасыны тә'мин етмәк үчүн һәлә **чох** иш көрүлмәлидир. 4. Халг истеһлакы маллары истеһсалында еһтијат мәнбәләри чохдур; бурада республикаларын, өлкәләрин вә вилајәтләрин, мүәссисәләрин вә назирликләрин тәшәббүсү үчүн ән кениш мејдан вардыр.

(«Азәрбајҹан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

* Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин синонимләрини тапыб јазын.

Чалышма 2. Баш вә будаг чүмләләри мүәјјәнләшдирин, сонра әввәлинчи үч чүмләни садә чүмләјә чевириб јазын.

1. Һәр кәсә ајдындыр ки, гәбул едилән гәрарлар јеринә јетирилмәлидир. 2. Биз лајиһәчиләрдән вә иншаатчылардан гәти тәләб едәчәјик ки, мәнзилләрин гурулушуну јахшылашдырсынлар, давамлы, кејфијјәтли вә көзәл тиксинләр. 3. Партија өз сыраларына анчаг елә адамлары гәбул едир ки, партијаја, Ленинин сөзләри илә десәк, һеч дә мүәјјән бир фајда әлдә етмәк үчүн дејил, коммунизмин хејринә фәдакарлыгла чалышмаг наминә кәлдијини ишдә сүбут етмиш олсунлар. 4. Кадрларын јеринин дәјишдирилмәсинә о заман јер верилир ки, буну ишин мәнафеји, бу вә ја дикәр иш саһәсини мөһкәмләндирмәк зәрурәти тәләб етсин. 5. Бу барәдә гурултајын трибунасындан данышмаг лазымдыр ки, бүтүн кәнд тәсәррүфаты ишчиләриндә мәс'улијјәт һисси артсын. 6. Елми-техники тәрәггинин кур ахыны әсаслы тәдгигатларла даим гидаланмаса, о, түкәнә биләр.

(«Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

* Тәркибиндә ара чүмлә ишләнмиш мүрәккәб чүмләни мүәјјәнләшдирин.

3. Өјрәдичи имлалар заманы истифадә етмәк үчүн дидактик материаллар.

Мүрәккәб сөзләрин јазылышына аид.

1. Шәһәрәтрафы кедиш-кәлиши кәркин олан дәмир јолу хәтләрини вә ири говшаглары електрикләшдирмәк иши давам етдирилсин. 2. Бешиллик әрзиндә 62—65 мин километр узунлугда бөјүк өртүклү автомобил јоллары, о чүмләдән тәгрибән 15 мин километр узунлугда үмумдөвләт вә республика әһәмијјәтли јоллар чәкилсин вә јенидән гурулсун. 3. Мүәссисәләр јашајыш евләри илә, мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри, мәдәни-мәишәт, сәһијјә, маариф, тичарәт вә коммунал тәсәррүфаты објектләри илә комплекс һалында планлашдырылсын вә тикилсин. 4. Елми-тәдгигат вә лајиһә-конструктор тәшкилатларынын идарә едилмәси системи, елми тәдгигатларын планлашдырылмасы вә малијәләшдирилмәси јахшылашдырылсын. 5. Халг тәсәррүфатынын саһәләри үзрә фәһлә вә гуллугчуларын әмәк һаггында нисбәт јахшылашдырылсын, тәбии-иглим шәраити чәтин олан рајонларда, ағыр вә гејри-әлверишли әмәк шәраитиндә чалышан ишчиләрин әмәк һаггындакы үстүнлүкләр кенишләндирилсин. 7. Јенијетмәләр вә кәнчләр үчүн пионер дүшәркәләринин, идман сағламлыг—әмәк базаларынын сајы артырылсын. 8. Чохушаглы аналарын пенсија тә'минаты үзрә күзәштләр кенишләндирилсин. 9. Әһалијә нәглијјат хидмәтини јахшылашдырмаг үчүн шәһәрләрарасы, шәһәрдахили вә шәһәрәтрафы нәглијјатын даһа да инкишафы тә'мин едилсин.

(«Коммунист» гәзети, 7 март 1976-чы ил, № 55; А. Н. Косыкин јолдашын мә'рузәсиндән).

Бағлајычыларын јазылышына аид.

1. Биз бу чүр һадисәләрә гаршы мүбаризә апарачағыг, чүнки белә һадисәләр јалныз иртичанын хејринәдир. 2. Бүтөвлүкдә өлкәдә милли кәлирин артымынын 85—90 фаизи әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси һесабына әлдә едиләчәкдир, һалбуки өтән бешилликдә милли кәлирин артмасынын 80 фаизи бунун һесабына әлдә едилмишди. 3. Ачыг демәк лазымдыр ки, буна наил олмаг асан дејилдир, чүнки бир сыра ири дөвләтләр ачыг-ашкар һәлә дә сүр'әтлә силаһланманы дајандырмаг истәмирләр. 4. Һәм Авропада, һәм дә онун һүдудларындан кәнарда сабит сүлһ үчүн, меһрибан гоншулуг вә әмәкдашлыг үчүн зәмин јарадылмышдыр. 5. Бу ја садәлөвһлүкдүр, ја да һәр шејдән чох бејинләри гәсдән думанландырмагдыр. 6. Истәр үмумнәзәри, фундаментал характерли, истәрсә тәтбиги характерли сәмәрәли тәдгигатлар үчүн јени имканлар мүхтәлиф елмләрин, хүсусилә тәбиәт елмләри илә ичтимаи елмләрин говушдуғу јердә ачылыр. 7. Изин верин, бу трибунадан Португалијанын ингилабчы халгы илә, онун коммунистләри илә, бүтүн демократлары илә совет коммунистләринин, бүтүн совет адамларынын гызғын һәмрә'ј олдугларыны билдирим. 8. Әлдән-ајагдан узаг тајганын әбәди сүкутуну илк иншаатчыларын поздуглары күндән санки лап аз вахт кечир. 9. Мән онлара мүрачиәтлә демәк истәјирәм: јолдашлар, совет адамларынын рифаһы да, әһвал-руһијјәси дә сиздән, сизин әмәјиниздән чох асылыдыр.

(«Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

А р а с ө з л ә р и н ј а з ы л ы ш ы н а а и д

1. Биз, әлбәттә, кәмијјәти дә унутмуруг. Онунчу бешиллик дөврүнүн совет игтисадијјаты, һәгигәтән, кениш мигјаслы игтисадијјатдыр 2. Сосиал-демократ ислаһатчылығы илә елми коммунизмин идеоложи чәһәтдән јахынлашмасы барәдә, шүбһәсиз, сөз дә ола билмәз. 3. Бир сөзлә, Авропада, һәгигәтән, мөһкәм сүлһ әлдә едилмәси уғрунда, кәркинлијин зәифләдилмәсинин гаршысыалынмаз просесә чеврилмәси уғрунда һәлә чох вә кәркин мүбаризә апармаг лазымдыр. 4. Бә'зи тибб очагларынын ишинин сәвијјәси, тәәссүф ки, зәһмәткешләрин һәлә дә һаглы наразлыгларына сәбәб олур. 6. Бизчә, бу јолла кетмәк мәгсәдәујғундур, чүнки мөвчуд аваданлыглардан, јарадылмыш гурғулардан даһа долғун истифадә едилмәсинә диггәт јетирмәји вачиб һесаб едирик. 6. Демәли, бу хәтти даһа фәал јеритмәк лазымдыр. 7. Беләликлә, бүтүн гит'әдә сүлһүн горунмасы вә мөһкәмләнмәси үчүн әлверишли шәраит јаранмышдыр. 8. Зәннимизчә, нүмајәндәләр өлкә, вилајәт вә маһал советләринин сәлаһијјәтини муәјјән едән ганунларын да гәбул олунмасы һаггында тәклифә тәрәфдар чыхачаглар. 9. Нәһајәт, капиталист дөвләтләри илә игтисади вә елми-техники әлагәләр динч јанашы јашамаг сијасәтинин мадди базасыны мөһкәмләндирир вә кенишләндирир.

(«Азәрбајҹан коммунисти» журналы, 1976, № 3; Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндән).

Мәгаләнин вердији имкандан асылы олараг бурада гурултај материалларынын аз бир һиссәси әһатә олунмушдур. Бу нүмунәләрә әсасланараг мүәллим Азәрбајҹан дили дәрсләриндә Сов. ИКП XXV гурултајынын дикәр материалларындан, Азәрбајҹан КП XXIX гурултајынын материалларындан, һабелә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинин јүксәлдилмәсинә көмәк едән башга материаллардан истифадә етмәји дә унутмамалыдыр.

С. ВУРҒУНУН СӘНӘТКАРЛЫГ ҺАГГЫНДА ФИКИРЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Чамал ӘҺМӘДОВ
(С. М. Киров ад. АДУ)

Халг шаири С. Вурғунун әсәрләри мәктәбдә ән чох севилән, бөјүк марагла мүталиә едилән вә шакирдләр тәрәфиндән һәвәслә әзбәрләнән көзәл сәнәт нүмунәләридир. Әлбәттә, бу сәбәбсиз дејил. Бәшәри идејалар тәрәннүм едән, дөврүн типик вә сәчијјәви проблемләриндән јазыб-јарадан көркәмли сәнәткарлары јашадан вә шөһрәтләндирән башлыча амилләр ичәрисиндә онун сәнәткарлыг ахтарышлары мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Сәмәд Вурғун да белә хошбәхт сөз усталарындан бири олмушдур. Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләр ибтидаи синифләрдән башлајараг С. Вурғунун әсәрләрини өјрәнир, шаирин тәблиғ етдији нәчиб әхлаги сифәтләр руһунда тәрбијә олунур, онлардан мә'нәви гида алырлар. Лакин онлар С. Вурғунун сәнәткарлығы барәдә һәлә дә истәнилән сәвијјәдә мә'лумата јијәләнмирләр.

С. Вурғунун сәнәткарлыг гүдрәти барәдә шакирдләрә **нәләри вә нечә** өјрәтмәк лазымдыр? Бу суала әтрафлы чаваб хүсуси методик тәдгигат тәләб едир. Бурада исә һәмин мөвзунун бә'зи чәһәтләри үзәриндә дајанырыг.

С. Вурғунун сәнәтә вә сәнәткарлыг мәсәләләринә бахышы тәдрисдә мүәллимин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Чүнки С. Вурғун јалныз өз бәдии јарадычылығында ән көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмыш гүдрәтли поетик исте'дад саһиби дејил. О, ејни заманда, совет әдәбијјатында поетик ахтарышларыны нәзәри чәһәтдән әсасландыран, орижинал вә чәсарәтли фикирләри илә һамынын һөрмәтини газанан алим—сәнәткар олмушдур. С. Вурғунун ингилаби романтика, мүсбәт гәһрәман, муасирлик, классик ирсдән истифадә вә с. барәдә мулаһизәләри

инди дә нәзәријјә илә мәшғул олан алимләрин чидди марағына сәбәб олур. Нә гәдәр ки, бу мүлаһизәләри биз тәдрислә зәиф бағлајырыг, зәннимчә, шаирин поетик ахтарышлары вә өзүнәмәхсус сәнәткарлығы һаггында шакирдләрдә елми тәсәввүр јаратмаг ишинә кифајәт гәдәр наил ола билмирик. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, сәнәткарын бәдии әсәрләри әсасында верилән билик конкрет тәсәввүр ојатмаг бахымындан фајдалы олса да, мүәллим ону јазычынын үмуми јарадычылығы, әдәбијјат тарихимизин бу вә ја дикәр бир мәрһәләси, әдәби һәрәкатла мөһкәм әлагәдә вә вәһдәтдә өјрәтмәлидир.

С. Вурғунун сәнәт вә сәнәткарлыг мәсәләләринә бахышы кенишдир. Бунлардан бирини нәзәрдән кечирәк.

Ән'әнә вә новаторлуг. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу вачиб проблем һаггында мәктәб програмлары вә дәрсликләриндә мүәллим вә шакирди истигамәтләндирән ајдын елми мүлаһизәләр һәлә дә аздыр. Бә'зи мәктәбләрдә һәтта мүәллимләр белә, ән'әнә вә новаторлуг мәсәләләри барәдә сәтһи билијә, долашыг вә думанлы тәсәввүрә малик олурлар. Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәбдә, хүсусилә јухары синифләрдә бу вачиб әдәби анлајышлардан шакирдләр јаш вә билик сәвијјәләринә мүвафиг баш чыхара билмирләрсә, онда классикләрә мүасир әдәбијјатшүнаслыг бахымындан гијмәт вермәк, совет әдәбијјатынын тәдриси илә бағлы вачиб проблемләри мәктәбдә лазыми сәвијјәдә өјрәтмәк дә чәтин олур. С. Вурғунун классик ирсә мүнасибәти вә шаирин ондан јарадычылыгла истифадә етмәси тәкчә онун нәзәри көрүшләрини ајдынлашдырмаг үчүн дејил, һәм дә ән'әнә вә новаторлуг проблеминә мүасир әдәбијјатшүнаслығын мүнасибәти һаггында шакирдләри лазыми елми мә'лумата јијәләндирмәк бахымындан да әһәмијјәтлидир. С. Вурғунун ән'әнәјә новатор мүнасибәти бир-бири илә бағлы олан, бири дикәрини тамамлајан ики бүнөврә үзәриндә јаранмыш вә формалашмышдыр. О, бир тәрәфдән Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир, Ашыг Әләскәр ән'әнәләриндән гидаланыр, дикәр тәрәфдән А. С. Пушкин әдәби мәктәбиндән өјрәнирди. Одур ки, һаггында бәһс олунан сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығыны тәдрис заманы онлары өзүнә мүәллим сечән бөјүк сәнәткар С. Вурғунун да фикирләриндән, тәбии олараг, мүәллимләримиз кениш истифадә едир вә фајдаланырлар. Мәсәлән, әкәр мүәллим «Лејли вә Мәчнун»ун С. Вурғун тәрәфиндән бөјүк усталыгла тәрчүмәси үзәриндә дајанырса, Низамијә һәср етдији мәгаләләриндән («Азәрбајчан совет әдәбијјаты вә Низами», «Низами ирси вә мүасир дөврүмүз» вә с.) гысача бәһс едирсә, бунлар, әлбәттә, нәтичәсиз галмыр. Бу, Низами ирсини шакирдләрин даһа јахшы мәнимсәмәләринә көмәк едир вә мәктәбдә мәһз классик ирсин өјрәнилмәсини мүасир әдәбијјатла әлагәләндирмәк үчүн дә әлверишли имкан јарадыр. С. Вурғунун классик ирсә мүнасибәтини онун мүлаһизәләри әсасында шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. С. Вурғун өз сәләфи Низамидән нә өјрәнирди? суалына өзү дөнә-дөнә ајдын чаваб вермишдир: Әләскәрдән өјрәнмәк, лакин Әләскәрә гајытмамаг. Јахуд Низамидән өјрәндикләрини о белә ифадә едирди: «Низами инсанын гүввәсинә инанырды, идракын вә һәгигәтин тәнтәнәсинә дәрин инам бәсләјирди... Шаир вә вәтәндаш Низами халга сон дәрәчә јахын иди... Хәлгилик Низами јарадычылығынын ән сәчијјәви хүсусијјәтидир. Низами көзәл билирди ки, бәдии әсәрин гүдрәти, һәр шејдән әввәл, тәсвир едилән һадисә вә инсанларын нә дәрәчә үмумиләшдирилмәсиндән асылыдыр».

Бурадан көрүндүјү кими, Низами сәнәтиндә С. Вурғунун диггәтини онун әсәрләриндәки «тәсвир едилән һадисә вә инсанларын нә дәрәчә долғун үмумиләшдирмәси» чәлб етмишди. Бәдии јарадычылыгда **фәрдиләшдирмә вә үмумиләшдирмә** әсил мәһарәт тәләб едән, сәнәт әсәрини јашадан вә шөһрәтләндирән башлыча әламәтләрдән биридир. Марксист әдәбијјатшүнаслығынын принсипләрини јахшы билән С. Вурғуна ајдын иди ки, һәјат һәгигәтләрини гәләмә аларкән, әдәби гәһрәманлары характерини тәсвир едәркән фәрдиләшдирмәји вә үмумиләшдирмәји бачармадан заманын тәләбләринә чаваб верән «маштаблы әдәбијјат» да јаратмаг мүмкүн олмаз. С. Вурғун кениш елми тәһлилләә көстәрирди ки, Низамидә епизодик образ белә, фәрди хатерә инсани һиссә, фәлсәфи дүшүнчәјә, поетик дилә малик олан гәһрәман сәвијјәсинә галдырылыр. Буна көрә дә «Низаминин бүтүн гәһрәманлары чанлы инсанлардыр; онлар һамысы чанлы инсанлар кими јашајыр, дүшүнүр вә јарадырлар». Шаир классик ирсә гијмәт верәркән марксист әдәбијјатшүнаслығынын тәләбләрини әсас көтүрүр, ону өз дөврү вә әдәби ән'әнәси зәмининдә тәһлил едир, конкрет әдәби фактлар әсасында фикир сөјләјир вә нәтичәләрә кәлирди.

С. Вурғун милли ән'әнәләрлә мәһдудлашан бир сәнәткар олмамышдыр. О, рус вә дүнја әдәбијјатынын, һабелә со-

вет халглары әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләрини бөјүк диггәт вә еһтирамла өјрәнирди.

Мә'лумдур ки, С. Вурғун «рус һәјатынын енсиклопедијасы» һесаб олунан «Јевкени Онекин» мәнзум романынын тәрчүмәсинә бөјүк әмәк сәрф етмиш, јарадычылығынын үч илини онун тәрчүмәсинә һәср етмишдир. Бу тәрчүмә шаирин јарадычылығында силинмәз изләр бурахмышдыр.

Һәлә 12 јашында Салаһлы кәнд мәктәбиндә (1919-чу илдә) тәһсил алан мәктәбли Сәмәдә «бир дост кими» Пушкин поезијасы тә'сир етмиш, онун «һәјатына дахил олмушдур». С. Вурғун дејир: «Вагиф кими, о да (Пушкин дә—**Ч. Ә.**) мәним јахын достум, ејни заманда, мүәллимим олмушдур» (6-чы чилд, сәһ. 176). Лакин С. Вурғунун хошбәхтлији ондадыр ки, о, дост олдуғу, өзүнә мүәллим — устад сечдији А. С. Пушкини охумагла кифајәтләнмир, ондан сәнәткарлығын сирләрини өјрәнир, бүтүн өмрү бoју өз мүәллиминә садиг галыр: «Мән бүтүн һәјатым боју Пушкиндән өјрәнмиш вә өјрәнирәм. Онун һәјаты мәним үчүн поетик мәктәб олмушдур... Әкәр шаир өз идеалларынын мејлләри истигамәти илә бу мәктәбә бағланырса... бу мәктәб шаирә чох шеј өјрәдә биләр». (Јенә орада.)

А. С. Пушкин ән'әнәләринә С. Вурғунун мүнасибәтини мәктәбдә **ики мәрһәләдә** өјрәтмәк вә дәрслә әлагәләндирмәк үчүн мүәллимин әлверишли имканы вардыр. Биринчиси, VIII синифдә А. С. Пушкин вә онун «Јевкени Онекин» әсәринин тәдриси заманы, икинчиси, Х синифдә «С. Вурғун» мөвзусунун өјрәдилмәси илә әлагәдар. Биринчи мәрһәләдә шакирдләрин диггәти даһа чох С. Вурғунун «Мүәллимимиз вә достумуз» вә «А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» поемасынын тәрчүмәси һаггында» мәгаләләринә чәлб олунмалыдыр. Мүәллим имкан тапыб бу мәгаләләри шакирдләрә «А. С. Пушкин» мөвзусу тәдрис олунана гәдәр охутмалы, шаирин һәјат вә јарадычылығы кечиләркән, ишини елә планлашдырмалыдыр ки, «Пушкин вә Азәрбајчан», «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәси үзәриндә С. Вурғунун иши» вә с. мөвзуларда лазыми билик вермәк мүмкүн олсун.

Бу мәгаләләрлә таныш олан шакирдләр ашағыдакы елми биликләрә јијәләнирләр: 1) А. С. Пушкинин рус әдәбијјаты тарихиндәки мөвгејинә, хүсусилә онун классик рус ше'р ән'әнәләринә бағлылығы вә бу ән'әнәләри давам етдирмәјә мүнасибәти; 2) Пушкин поезијасында өјрәнилмәјә, әдәби

өрнәк олмаға, нүмунә көтүрмәјә лајиг олан чәһәтләр: 3) А. С. Пушкинин сәнәткарлығы, Азәрбајчан классик вә мүасир јазычыларынын она мүнасибәти мәсәләләри.

Диггәти чәлб едән чәһәт будур ки, С. Вурғун габагчыл фикирләр тәрәннүмчүсү олан бөјүк Пушкиндән мәһз тәблиғ етдији бәшәри идејалары нечә гәләмә алдығындан даһа чох өјрәнмиш вә фајдаланмышдыр. Мәсәлән, С. Вурғун јазыр ки, о, А. С. Пушкин поемаларындакы бәдии рич'әтләри шаирә мәхсус олан бәдии бир кәшф һесаб етмиш, өз әсәрләриндә бәдии рич'әтләрин ишләдилмәси јолларыны ондан өјрәнмишдир. Һеч кимә сирр дејил ки, С. Вурғунун бә'зи поемаларыны (мәсәлән, Х синифдә тәдрис олунан «Муған» поемасы) бәдии рич'әтсиз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

Јахуд С. Вурғун мүталиә вә тәрчүмә заманы белә гәнаәтә кәлир ки, рус гадынларынын характер вә психолокијасыны, онларын мә'нәви аләмләрини тәсвир етмәкдә А. С. Пушкин өзүнү чох күчлү бир реалист кими көстәрмиш вә сонра кәлән шаирләрә көзәл нүмунә олмушдур. О јазырды: «Пушкинин Татјанасы мәним үчүн мә'налы бир кәшф олду» (6-чы чилд, сәһ. 177). Шаир белә мараглы фикир сөјләјир ки, «јалныз Вагифин гадын образлары, бир нөв, Пушкинин гадын образларына јахындыр. Вагифин тәсвир етдији гадынларда биз мүчәррәд гадын чизкиләрини дејил, Азәрбајчан гадынынын милли чизкиләрини көрүрүк». (Јенә орада.)

С. Вурғунун бу көркәмли сәнәткарын јарадычылыг ән'әнәләринә мүнасибәти онун һәјат вә јарадычылығынын кениш шәкилдә кечилдији Х синифдә дә мүәллимә чох вачиб вә фајдалы мә'хәз кими лазымдыр. Халг шаиринин мүвафиг әдәби гајнагларындан гида алдығыны, онун поезијасынын инкишаф мејлләри һаггында фикир сөјләмәк үчүн бу мәгаләләрсиз әсла кечинмәк мүмкүн дејил. Мәсәлән, С. Вурғун јазыр ки, «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәси үзәриндә ишин мәнә нә вердијини јалныз сонралар бүтүнлүкдә баша дүшдүм. Бу әсәр бир шаир кими мәним гаршымда сонралар «Комсомол», «Вагиф», «Ханлар» кими әсәрләримдә һәјата кечирдијим фикирләримә кениш бәдии имканлар ачды». (6-чы чилд, сәһ. 176).

Әлбәттә, Х синифдә С. Вурғунун мүасир ше'р вә сәнәт ән'әнәләринә мүнасибәти үзәриндә хүсуси дајанмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә онун В. В. Мајаковски вә Ч. Чаббарлы јарадычылығы ән'әнәләри мүәллим үчүн өз фикирләрини әсаслан-

M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

дырмаға даһа зәнкин материал верир. Орта мәктәбдә һәјат вә јарадычылыглары өјрәдилән бу јазычылара шаирин мүнасибәтләри, бир тәрәфдән, С. Вурғунун нәзәри көрүшләринин, дикәр тәрәфдән, мәһз Ч. Чаббарлы вә Мајаковски ирсини даһа сәмәрәли тәдрис етмәк бахымындан әһәмијјәтлидир. С. Вурғунун совет шаирләринин команданы адландырдығы В. В. Мајаковскијә вә Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси Ч. Чаббарлыја мүнасибәтләри шакирдләрдә **ән'әнәјә новаторлугла јанашмаг** анлајышыны өјрәтмәк үчүн фајдалыдыр. М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин исте'дадлы давамчысы олан Ч. Чаббарлы С. Вурғунун мүлаһизәләриндә новатор бир драматург кими гијмәтләндирилир. С. Вурғун «Ч. Чаббарлы бөјүк бир сәнәткар кими» мәгаләсиндә јазыр: «Ч. Чаббарлы Азәрбајчан классик драматуркијасы вә классик ше'р **зәмининдә јетишмиш, милли әдәбијјатымызын ән көзәл ән'әнәләрини инкишаф етдирмиш, јени бир драматуркија әдәби мәктәби јаратмыш бир шәхсијјәтдир.** (5-чи чилд, сәһ. 303).

О, Ч. Чаббарлы һаггында нәзәри фикирләрини конкретләшдирәрәк дејир ки, «Од кәлини», «1905-чи илдә» әсәрләри олмасајды, «Вагиф» дә, «Фәрһад вә Ширин» дә, «Низами» дә, «Гатыр Мәммәд» дә, «Гачаг Нәби» дә, «Шәргин сәһәри» дә там мә'насы илә јаранмазды. «Севил», «Јашар», «Алмаз», олмасајды, «Һәјат» да, «Мәһәббәт» дә, «Тој» да, «Вәфа» да, «Баһар сулары» да там мә'насы илә јаранмазды. Демәк истәјирәм ки, Ч. Чаббарлы драматуркија саһәсиндә бизим һамымызын бөјүк мүәллимимиз олмушдур». (6-чы чилд, сәһ. 182).

Бу дејиләнләри гыса шәкилдә хүласә едиб шакирдләрә чатдыран мүәллим С. Вурғунун ән'әнәјә мүасир бахышы һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр, шаирин сәнәткарлыг мәсәләләринә һансы мөвгедән јанашмасы барәдә лазыми мә'лумат верир, онун сон дәрәчә орижинал вә тәдрис үчүн әһәмијјәтли олан нәзәри мүлаһизәләрини мүстәгил өјрәнмәјә шакирдләри истигамәтләндирир.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ФӘНДАХИЛИ ӘЛАГӘ ИМКАНЛАРЫНДАН БИРИ

Шамхәлил МӘММӘДОВ
(Бакы)

Елми-техники кәшфләр дөврүндә фәнләрин әлагәли тәдриси шакирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә, үмумтәһсил мәктәбини битирән һәр бир кәнчин политехник тәһсил сәвијјәсинин тәкмилләшдирилмәсинә, бүтөвлүкдә тәдрис просесинин интенсивләшдирилмәсинә имкан верир. Фәндахили әлагә дә тә'лимин ефективлијинин артырылмасында әһәмијјәтли васитәдир. Мәсәлән, әдәбијјатын тәдриси заманы фәндахили әлагә имканларынын бириндән истифадә—шифаһи әдәбијјата даир мә'лум билијә әсасланмагла јазылы әдәбијјат материалынын идеја мәзмунуну, әдәбибәдии хүсусијјәтләрини мәнимсәтмәк шакирдләрдә (IV—VII синифләр үзрә тә'лим дөврү нәзәрдә тутулур) билик вә мә'луматын системли олмасына имкан верир.

Бу вә ја дикәр имканлары нәзәрә алан әдәбијјат мүәллимләри тә'лимдә јүксәк мүвәффәгијјәт газаныр, халгымызын сөз сәнәти инчиләрини шакирдләрә севдирә билир, онларын бәдии материаллар фондунун зәнкинләшдирилмәсинә наил олурлар.

Фүзули рајонундакы Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими Мәтләб Мисироғлу IV—VII синифләр үзрә әдәбијјатдан програм материалларыны (јазылы әдәбијјат нүмунәләрини вә ја нүмунәләрдән там бир парчаны) тәдрис едәркән, шакирдләрин фолклора даир мә'лум билик вә мә'луматларына әсасланыр. О, тәгвим планы тутаркән ајры-ајры материалла мөвзу вә идејача сәсләшән, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олан шифаһи әдәбијјат

нүмунәләринин тәхмини сијаһысыны тутур, дәрс илинин илк күнләриндән һәмин шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини шакирдләрә евдә мүталиә етмәји тапшырыр. Шакирдләр мүәллимин көстәриши илә һәмин әсәрләрин (нағыл, дастан, әфсанә, ләтифә вә ја рәвајәтин) адыны, гыса шәкилдә идеја мәзмунуну ајрыча дәфтәрдә гејд едир, әзбәрләдикләри бајаты, лајла, әмәк маһнысы, аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләри јазырлар. Мүвафиг олараг IV, V, VI вә VII синифләр үзрә дәрс илинин әввәлиндә һәјата кечирдији бу ишә о, әсасән бир ил әввәл башлајыр. Белә ки, дәрс илинин сонунда III синиф мүәллими илә сөһбәт апарыр, IV синифдә өјрәниләчәк јазылы әдәбијјат материаллары илә мөвзу вә идејача сәсләшән шифаһи әдәбијјат нүмунәләринин јај тә'тили күнләриндә охусуну төвсијә едир. IV синфи битирән шакирдләрә V синифдә тә'лим едиләчәк јазылы әдәбијјат нүмунәләри илә сәсләшән фолклор материалларынын мүталиәси тапшырылыр. Бунунла јанашы, шакирдләр өзләри мүстәгил олараг хејли шифаһи әдәбијјат материаллары охујур, радио вә телевизијанын фолклора даир мүвафиг верилишләриндән билик вә мә'лумат әлдә етмиш олурлар. Мәтләб мүәллим тәдрис просесиндә бу мә'лум, мүстәгил јолла газанылмыш билијә әсасланыр.

Лаконизмлији, мөвзу вә идејасынын муасирлији илә сәчијјәләнән, күтләнин тәфәккүрүнү, хүсусән ибрәтамиз бир шәкилдә ифадә едән халг әдәбијјаты нүмунәләри мәктәблиләрин јадында јахшы галыр, «онларда тәхәјјүлүн, фантазијанын... гүввәтләнмәсинә сәбәб олур, кәнч нәслин фәал, мүбариз, мәтин вә тәшәббүскар олмасына јардым едир». (Ә. Г а р а б а ғ л ы).

Һәлә мәктәбәгәдәр тәрбијә очагларында вә ибтидаи синифләрдә өјрәнилән, мүстәгил јолла мүталиә олунан шифаһи әдәбијјат материаллары ушаглара бәдии дил, тәсвир вә ифадә васитәләри һаггында илк мә'лумат верир. Бу нүмунәләр ејни заманда дидактик мәзмуна малик олуб, шакирдләрдә һәјат һәгигәтләри һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Халгын психолокијасыны, бәдии тәфәккүрүнү, һәјат, тәбиәт вә чәмијјәт ганунаујғунлугларына даир фикирләрини әкс етдирән поетик нүмунәләр шакирдләрин һафизәсиндә дәрин из бурахыр, јадда мөһкәм галыр. Бу вә ја дикәр чәһәтләри нәзәрә алан Мәтләб мүәллим јазылы әдәбијјат материалларынын мөвзу вә идејасыны шакирдин артыг охујуб өјрәндији шифаһи әдәбијјат нүмунәси илә мүгајисә—әлагәләндирмә апармагла мәнимсәдир. Мәсәлән, VI синифдә «Узаг саһилләрдә» повестиндән парчалары тәдрис едәркән о, шакирдләрлә кичик мүсаһибә апарыр. Онлардан гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда һансы дастан, нағыл вә ја әфсанә билдикләрини сорушур. Мәктәблиләр «Короғлу», «Гачаг Нәби» дастанларынын, «Күрд Һүсејн» нағылынын вә башга әсәрләрин адыны чәкир, бу әсәрләрдә гәһрәманларын, үмумијјәтлә, халгын зүлм вә әсарәтдән хиласы үчүн чарпышдыгларыны сөјләјирләр. Шакирдләрә «Узаг саһилләрдә» бәдии филмини хатырладан мүәллим ґејд едир ки, бу күн кечәчәјимиз әсәрин әсас гәһрәманы Меһди Һүсејнзадә дә Вәтәнин азадлығы, халгларын хошбәхтлији наминә вурушмушдур...

Нәтичәдә шакирд халгын азадлығы, әли габарлы зәһмәткешләрин бәј-хан зүлмүндән хиласы уғрунда вурушмуш Гачаг Нәби илә Меһди Һүсејнзадәнин—халгларын фашист зүлмүндән хиласы наминә гәһрәманлыгла һәлак олмуш әфсанәви партизанын әхлаги кејфијјәтләрини әхз едир. гәһрәманлыг, мәрдлик һаггында әдәби нүмунәләри мүгајисә јолу илә өјрәнир. Мәтләб мүәллим шакирдләрә һәм дә бу чүр әхлаги сифәтләрә малик инсанларын әбәди шөһрәт газанмаларынын поетик тәсдигинә чеврилән аталар сөзләри тапыб әзбәрләмәји дә тапшырыр. «Икид өләр, ады галар. Мүхәннәтин нәји галар?», «Ат өләр—мејдан галар, икид өләр—ад-сан галар!» вә с. аталар сөзләри, бу мәзмунда бајатылар шакирдләрин бәдии сөз еһтијатыны даһа да зәнкинләшдирир.

Дүнја шөһрәтли сәнәткарларын јарадычылыгларынын ән күчлү вә гүввәтли гајнагларындан бири дә халгын әсрләрин долајларында чилаланыб нәсилләрә јадикар галан шифаһи әдәбијјатыдыр. Азәрбајчан халгынын гүдрәтли шаир, јазычы вә драматурглары һәмишә шифаһи әдәбијјатдан истифадә етмиш, ондан бәһрәләнмишләр. Низами «Хәмсә» синә, Фүзули әдәби ирсинә, Вагиф вә Сабир јарадычылығына, Ч. Чаббарлы драматуркијасына, Сәмәд Вурғун поезијасына олан сонсуз мараг, мүталиә һәвәси вә дәрин мәһәббәтин сирри мәһз халг јарадычылығындан истифадәдир.

Аталар сөзү вә ја зәрб-мәсәлләр бөјүк бир һадисәнин маһијјәтини лаконик шәкилдә ифадә етмәјә, сәнәткар гәләминин мәһсулу олан әсәрин халг бәдии тәфәккү-

ру нүмунәләри илә синтезләшәрәк даһа да поетикләшмәсинә имкан верир, күчлү тә'сир көстәрир. Досент Зинјәт Әлизадәнин гејд етдији кими,аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр нитгдә мәнтиги рабитәни күчләндирир, бәдии сәрвәт јарадычыларына ганунаујғунлугларын дәрк олунмасы үчүн шәраит јарадыр. Образлы тәфәккүрүн маһијјәтинә нүфуз етдикчә мадди аләмин керчәклијә мүнасибәтини даһа дәриндән өјрәнмәк мүмкүн олур.

Бакынын Нәсими рајонундакы 19 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Сәјјарә Мәммәдова да әдәбијјат тәдрисиндә фәнлахили әлагәнин имканларындан, о чүмләдән фолклора даир әдәби-бәдии мә'луматлара әсасланмагла, әлагәләндирмә вә мүгајисә үсулларындан истифадә етмәклә јазылы әдәбијјат материалларынын идеја мәзмунуну шүурлу мәнимсәдир, дәрсдә шакирдләрин фәаллығына наил олур.

Букүнкү мәктәбли—сабаһын әмәк адамы дәрин елми биликләрә јијәләнмәли, бу биликләри практикада тәтбиг етмәк бачарығы илә јанашы, ајдын, образлы ифадәләрлә данышмаг, фикрини лаконик шәкилдә ифадә етмәк бачарығына да малик олмалыдыр. О, «Чох мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини һејрәт едиләчәк гәдәр сәрраст ифадә едән сөз» **(Ленин)** еһтијатына да јијәләнмәлидир. Нитг мәдәнијјәтинин инкишафы илә бағлы олан бу вәзифә, үмумијјәтлә, совет мәктәбинин гаршысында дуран мүһүм проблемләрдәндир. Бу чәһәти нәзәрә алан С. Мәммәдова шакирдләрә сәрлөвһәси аталар сөзү вә мәсәллардән ибарәт инша јазмағы тапшырыр. «Икид өләр, ады галар» адлы инша апарылыр.

19 нөмрәли мәктәбин VI синиф шакирдләринин ев тапшырығы дәфтәрләриндәки јазылар мәзмунча долғун вә мараглыдыр.

Һәмин синфин шакирди Үлви Әлијевин иншасындан:

«...Халгымыз Вәтән уғрунда чанындан кечәнләри унутмамыш, онлары өз гәлбиндә јашатмышдыр. Ашыглар онлара дастанлар гошмуш, јазычылар әсәрләр һәср етмишләр.

...Ханлара, пашалара, бәјләрә ган уддуран гоч Короғлу, Гачаг Нәби, әрәб хәлифәләринин чанына вәлвәлә салмыш Бабәкин лајигли давамчыларыдыр. Һәлә гәһрәманлыглары бир китаба сығмајан, Вәтәнин икид оғуллары—Һәзи Асланов, Меһди Һүсејнзадә, рус гардашы — командири јолунда чанындан кечән Гафур Мәммәдов...

Мәктәбимизин адыны дашыјан Меһди Һүсејнзадәнин икидлији «Узаг саһилләрдә» повестиндә әтрафлы тәсвир

олунуб. Повест охучуда гәһрәманлыг, дүшмәнә нифрәт, Вәтәнә мәһәббәт дујғулары ашылајыр, тәрбијә едир. Меһди һәлак олса да, милјонларын гәлбиндә јашајыр. Вәтән уғрунда һәлак оланлар унудулмурлар».

Шакирдләрин ев иншасы илә танышлыг вә тә'лим мүвәффәгијјәти көстәрир ки, бу, чох мараглы, фајдалы вә әһәмијјәтли бир үсулдур:

1) Шакирд идеја мәзмуну иншанын башлығы илә сәсләшән јазылы вә шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини јадына салыр, тәкрарлајыр. О, бу мөвзу үзрә билик вә мә'луматларыны үмумиләшдириб ичмаллашдырмаға чалышыр.

2) Шакирд әдәби билији илә јанашы, грамматика, лексика үзрә билик вә мә'луматыны да нүмајиш етдирир. Онун јазылы нитгинин инкишафы үчүн имкан јараныр.

Беләликлә, әдәбијјат тә'лиминдә фәнлахили әлагә имканларындан биринин нәзәрә алынмасы—јазылы әдәбијјат материалынын фолклора даир мә'лум биликлә әлагәли тәдриси заманы мөвзу охшарлығы, идеја јахынлығы әсасы үзрә бир нечә сөз сәнәти нүмунәси өјрәнилир, кечмиш биликләр тәкрар олунур. Бүтүн бунлар үмумиләшдирилмиш шәкилдә јазылы нитгдә өз әксини тапыр. Нәтичәдә шакирдин јарадычылыг габилијјәти инкишаф едир, илк бәдии тәфәккүр мәһсуллары јараныр.

МЕПК—75

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН СӘМӘРӘЛИЛИЈИНИ ЈҮКСӘЛТМӘЈИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Гурбанханым ҺАЧЫЈЕВА
(Бакы)

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсини јахшылашдырмаг, тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәк, тәһсили һәјатла, ичтимаи-фајдалы әмәклә әлагәләндирмәк мүһүм мәсәләләрдәндир.

Башга әдәбијјат мүәллимләри кими, мән дә шакирдләрә дәрин билик вә савад өјрәтмәк, онлары оху техникасына јијәләндирмәк үчүн јени материалы ардычыл, мәнтиги, јығчам, әјани олараг изаһ етмәјә чалышырам. Дәрсдә шакирдләрин фәаллығына, мүстәгил ишләринә кениш имкан јарадырам. Онлара ше'р парчаларыны, һикмәтли сөзләри јери кәлдикчә әзбәрләдирәм. Чалышырам ки, өјрәдилән һәр бир парчадан шакирдләр тә'сирләнсинләр, онларда јүксәк емосија јарансын. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн онларын сөз еһтијатларынын зәнкинләшмәсинә хүсуси фикир верирәм.

Мә'лумдур ки, аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр дилимизин әсас фразеоложи ваһидләриндәндир. IV—VIII синифләрдә бунларын өјрәнилмәсини мөвзулар үзрә груплашдырмаг әсасында тәшкил едирәм. «Елм вә билик», «Зәһмәт», «Достлуг вә јолдашлыг», «Габилијјәт вә истe'дад», «Вәтән», «Сәнәт вә пешә», «Тәвазөкарлыг» вә с. башлыглар алтында аталар сөзләрини шакирдләрин дәфтәрчәләринә јаздырырам. Сонра ајрыајры аталар сөзләринин мә'насы үзриндә иш апарыр, бә'зиләринә аид исә диспутлар кечирирәм. Мәсәлән, VIII синифдә шифаһи халг әдәбијјаты һаггындакы мә'луматы кечәркән аталар сөзләри үзриндә даһа чох дајандым.

Шакирдләрин диггәтини «Бачарыг хошбәхтлијин ачарыдыр» ифадәсинә чәлб етдим. Һәмин аталар сөзү үзриндә кениш мүсаһибәјә башладым. Һисс етдим ки, шакирдләр сөз сөјләмәк истәјирләр. Гаршыја белә бир проблем мәсәлә гојулду:

М.—Хошбәхтлијин нечә баша дүшүрсүнүз?

Ш.—Хошбәхтлик дәрсләрдән «4» вә «5» гијмәтләр алмагдадыр.

М.—Даһа ким нә дејәр?

Ш.—Хошбәхтлик мүәллимләрин бөјүк мәһәббәтини вә һөрмәтини газанмаг демәкдир.

М.—Бәс бачарыг нә демәкдир?

Ш.—Бачарығын олмаса, тәнбәл вә күтбејин олсан, һеч вахт хошбәхт ола билмәзсән.

М.—Инди ким «Бачарыг хошбәхтлијин ачарыдыр» ифадәсини там мә'насы илә изаһ едәр?

Әлбәттә, јенә дә чаваблар мүхтәлиф олду; һәрә баша дүшдүјү шәкилдә изаһ етди. Шакирдләрдән бири белә чаваб верди: «Әкәр һәр күн верилмиш тапшырыглары јеринә јетирсән, мәктәбин ичтимаи ишләриндә јахындан иштирак етсән, чәтинлијә дүшдүјүн заман өзүндән бөјүкләрдән көмәк истәсән, әлбәттә, бачарығын нәтичәсиндә хошбәхт ола биләрсән».

Дүздүр, шакирдләрин һамысы гојулмуш проблеми там изаһ едә билмәдисә дә, гојдуғум мәгсәдә мүәјјән гәдәр наил олдум. Сонралар әдәбијјат дәрнәјинин нөвбәти мәшғәләсини һәмин башлыг алтында диспута һәср етдим. Чох чанлы вә мараглы тәшкил олунмуш кечәјә мәктәбин мүәллимләри вә валидејнләр дә чәлб олунмушду. Һәмин мөвзуда шакирдләрә инша јазмағы да тапшырмышдым. **М.** јазырды: «Мән «Бачарыг хошбәхтлијин ачарыдыр» мөвзусу үзриндә дүшүнәркән, доғрудан да, өзүмү һәгиги хошбәхт сандым. Хошбәхтәм, она көрә ки, јахшы валидејнләрим вардыр, хошбәхтәм ки, мәнә савадлы мүәллимләр дәрс дејир. Әкәр бөјүк бачарыг вә һәвәслә чалышсам, сә'ј көстәрсәм, тәһсилими «4» вә «5» гијмәтләрлә баша вурсам, али мәктәбә гәбул олунсам, онда ән хошбәхтләрдән бири оларам».

Бә'зән дә јазычы вә шаирләрин әсәрләриндән һикмәтли сөзләри, хоша кәлән мә'налы парчалары шакирдләрә өјрәтмәјә чалышырам.

Әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмаг үчүн әјанилик бөјүк рол ојнајыр. Бу, шакирдләрин дәрин вә һәртәрәфли билик алмасына хидмәт едир, онларын нитг инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Һәр һансы иллүстрасија, бәдии плакат, портрет, ајры-ајры әсәрләрлә әлагәдар олараг чәкилмиш сурәтләрин, гәһрәманларын шәкли, фономүнтәхабат, лент јазылары, телевизија тамашалары, радиода әдәби парчаларын верилмәси вә с. әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәсини артырыр. Бунун үчүн мүхтәлиф үсул вә васитәләрдән истифадә едирәм. Онларын бә'зиләрини диггәтинизә чатдырмаг истәјирәм:

1) V синифдә М. Ә. Сабирин «Әкинчи» ше'ринә аид чәкилмиш карикатурадан истифадә едәркән, синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирәм:

М. — Шәкилдә сиз кимләри көрүрсүнүз?

Ш. — Шәкилдә мүлкәдарла ханымы вә һәјәтдә дајанмыш әкинчини көрүрүк.

М. — Нәдән билирсиниз ки, бу мүлкәдардыр?

Ш. — Буну мүлкәдарын кејиминдән, дивардакы халчадан, столун үстүндәки мүхтәлиф јемәкләрдән билмәк олур.

М. — Әкинчини нечә көрүрсүнүз?

Ш. — Әкинчи чох јохсул кејинмиш, һәм дә јазыг-јазыг дајанмышдыр.

Бу гыса мүсаһибәдән сонра фономүнтәхабат валында «Әкинчи» сәсләндирилир.

Зәнн едирәм ки, дедикләримә К. Д. Ушинскинин ашағыдакы сөзләри илә јекун вурмағым јеринә дүшәр:

«Ушаг формаларла, рәнкләрлә, сәсләрлә вә үмумијјәтлә, дујғуларла дүшүнүр. Ушағы башга чүр дүшүнмәјә вадар етмәк истәјән шәхс онун тәбиәтини әбәс јерә вә зәрәрли олараг корламыш олур».

2) Фото-тәртибли карточкалардан да истифадә етмәк јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, даһи рәһбәримиз В. И. Ленинә, Совет Иттифагы Гәһрәманларына, Сосиалист Әмәји Гәһрәманларына, 26 Бакы комиссарынын ингилаби фәалијјәтинә, садә пешә адамларынын һәјатына һәср едилмиш фото-тәртибләр әсасында апарылан өјрәдичи јазылар шакирдләри һәм чох дүшүндүрүр, һәм дә марагландырыр. Кичик бир нүмунә: «Мән һәр күн сәни хатырлајырам, чүнки сән мәним һәмвәтәнимсән. Дағүстү паркы сејр едәркән сәни хатырлајырам. Чүнки сән дә вахтилә бу јерләри сејр етмисән.

Халгымыз бу ил алман фашизми үзәриндә гәләбәмизин 30 иллијини бајрам етмишдир. Бу гәләбәдә сәнин дә пајын вар. Мәним һеч вахт гочалмајачаг, һәмишә чаван галачаг гәһрәманым! Сәнин гәһрәманлығын унудулмаздыр».

3) Ајры-ајры мөвзулар үзрә тәртиб едилмиш албомлардан истифадә етмәк дә әдәбијјат дәрсләринин ефектлијини артырыр. Бизим мәктәбимиздә белә албомлар ашағыдакы мөвзулар үзрә һазырланмышдыр:

а) «В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти», б) «Ким олмаг истәјирәм», в) «Совет әдәбијјатынын нүмајәндәләри», г) «Космонавтлара ешг олсун!», ғ) «Биз сиздән өјрәндик гәһрәманлығы», д) Театрымызын јүз иллији», е) «Ҹ. Мәммәдгулузадә», «М. Ә. Сабир» вә с.

Шакирдләрин өз әли илә һазырланмыш белә албомлар синфә кәтириләркән онларын үрәји фәрәһ һисси илә долур вә мәшғәлә даһа сәмәрәли кечир.

Әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрә әдәби әсәрин тә'лими илә јанашы, онларын коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына да хүсуси фикир верирәм.

Шакирдләримизин әксәријјәти вәтәндаш мүһарибәсиндә вә ја Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә рәшадәт көстәрмиш Чапајев, Һәзи Асланов, Меһди Һүсејнзадә, Исрафил Мәммәдов, Александр Матросов, Гафур Мәммәдов, Һүсејнбала Әлијев вә б. гәһрәманлар һаггында әсәрләри севә-севә охујур, онлар кими олмаг арзусу илә јашајырлар.

4) Әдәбијјат дәрсләриндә лент јазыларындан истифадә дә әһәмијјәтлидир. Бу мәгсәдлә мән һәм актјорларын, һәм дә көзәл нитгә малик олан шакирдләрин сәсиндән истифадә едирәм.

Халг шаири С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» поемасыны өјрәдәркән, шакирдләрими Гафур Мәммәдов адына Бакы дәнизчилик мәктәбинә екскурсијаја апармышдым. Орада шакирдләр гәһрәман дәнизчи һаггында лазыми мә'лумат әлдә етдиләр.

Бу тәәссүратдан сонра әсәрин тәһлилинә мүсаһибә илә башладым.

Алдығым чаваблары хатырлатмаг истәмирәм. Ону гејд етмәк истәјирәм ки, мүсаһибә васитәсилә гаршыја гојдуғум проблем ситуасија өз көзәл бәһрәсини верир. Шакирдләр дәриндән дүшүнәрәк, мүстәгил шәкилдә фикир сөјләмәјә чан атырлар.

Сонрадан шакирдләрин диггәтини поемадан бир парчаны динләмәк үчүн лент јазысыны сәсләндирдим. Алман фашистләринә шакирдләрин нифрәт вә гәзәби ачыг-ајдын һисс олунурду.

Дәрси јекунлашдырыб, «Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар» иншасына һазырлашмағы тапшырдым.

Габагчыл тәчрүбә көстәрир ки, дәрсдә бүтүн шакирдләри мәһсулдар әмәјә чәлб етмәдән дәрсин ефректлијини артырмаг олмаз. К. Д. Ушински демишдир ки, үч-дөрд шакирдин сорғусу илә башланан дәрс башгалары үчүн тамамилә марагсыз ола биләр.

Әлбәттә, дәрси елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр билик газанмагда, бу билијкләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәкдә мүстәгиллик көстәрсинләр.

5) Фономүнтәхабатлардан да истифадә етмәк јахшы нәтичә верир.

VI синифдә М. Ә. Сабирин «Фәһлә» ше'рини кечәркән, әввәлчә шаирин бир нечә әсәринин вал јазысыны синифдә сәсләндирир, сонра исә мәтни шакирдләрә охутдурурам. Шакирдләримиз актјорларымызын ифасында ешитдикләрини тәкрар етмәјә чалышырлар. Јахуд халг шаири М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасыны (X синиф) өјрәдәркән шаирин өзүнү динләмәк, әсәрин јазылма тарихи илә танышлыг узун мүддәт шакирдләри дүшүндүрүр.

6) Театр тамашаларындан истифадә етмәк дә јахшы үсуллардан биридир. Ч. Чаббарлынын «Севил» әсәринин тәдриси заманы шакирдләри әввәлчәдән тамашаја апарырам. Тамашадан сонра онлар образлары характеризә етмәји даһа јахшы бачарырлар.

Сонра «Севил» әсәриндән IV пәрдәни сәһнәләшдирмәји тапшырырам. Јахуд X синифдә халг шаири Р. Рзанын «Ленин» поемасыны кечәркән, шакирдләри Н. Погодинин трилокијасы әсасында һазырланмыш «Заманын һөкму» тамашасына бахмаға апарырам.

Поеманын тәһлили заманы вә сонрадан јазылмыш «В. И. Ленинә үмумхалг мәһәббәти» иншасы шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн инкишаф етмәсини, сәрбәст фикир јүрүтмәсини көстәрди.

7) Филмләрә бахмаг да әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини артырыр. Мә'лумдур ки, индики шакирдләрин дүнјакөрүшү, естетик зөвгү вә марағы елә инкишаф етмишдир ки, артыг ән'әнәви дәрсләр онлары гане едә билмәз. «Ганун наминә», «Ана» вә «Муму» филмләринә тәшкил олунмуш бахыш һәмин әсәрләрин тәдрисини даһа да сәмәрәли едир.

Техники-тә'лим васитәләринин тәтбиги шакирдләрин фикри фәаллығыны артырыр, онларын мүстәгил ишләмәсинә имкан јарадыр.

Вахтилә А. В. Луначарски бөјүк узагкөрәнликлә демишдир ки, бир нечә ил кечәр, кино да мәктәбдә јазы тахтасы вә тәбаширин јерини тутар.

8) Әдәбијјат тәдрисиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едән вә дәрсин сәмәрәлилијини артыран васитәләрдән бири дә радио вә телевизија васитәсилә верилән тамашалардыр. Белә тамашалар аз олса да бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мән радио вә телевизија програмлары илә габагчадан таныш олурам. Мәсәлән, А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди», Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәләри, С. Вурғунун «Комсомол поемасы», Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» вә с. әсәрләрин екран тәчәссүмү онларын даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Белә әсәрләрин синифдә тәһлили заманы һисс олунур ки, истәр радио, истәрсә дә телевизија верилишләринин ушагларын һәјатында ролу бөјүкдүр.

9) Әдәби гәһрәманлары шакирдләримизә севдирмәклә дә әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмаг мүмкүндүр.

Совет әдәбијјатында әмәјә мүнасибәт мәсәләси кениш тәсвир едилмишдир. С. Вурғунун «Муған» поемасы, М. Һүсејнин «Абшерон» романы, Ә. Вәлијевин «Күлшән» повести дә әмәјин сосиализм дөврүндә шәрәф ишинә чеврилдијини тәсвир едир.

Заман кечдикчә биз В. И. Ленинин кәнчләрә вәсијјәтини јадымыза салырыг. В. И. Ленин инадла охумаға, биликләрә дәриндән јијәләнмәјә чағырырды. Мәһз буна көрә дә чалышырам ки, әлдә едилмиш биликләр шүурун малына чеврил-

син. Бунун үчүн шакирд мүстәгиллијини артырмагдан өтрү инша јазылара хүсуси фикир верирәм. Шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәјә чалышырам.

10) Әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәли тәшкилиндә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин јүксәк вә мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә апарылмасынын ролу чох бөјүкдүр. Буну нәзәрә алараг мән кечилән һәр бир мөвзудан сонра мүхтәлиф характерли инша јазмағы тапшырырам.

Ашағыда шакирдләримдән биринин инша јазысындан бир нүмунә верирәм:

«Сәнин адын билинмәјир, гәһрәманлығын өлмәздир. Москвада бир мәзар вар. Гара мәрмәрдән дүзәлдилиб. Үстүндә јаз-гыш тәзә чичәкләр олур.

«Намә'лум әскәрин гәбри» дејирләр ел арасында о мәзара. Москванын бүтүн гонаглары о мәзары зијарәтә кедир, үстүнә әклилләр гојурлар.

Мән дә кетмишдим. Азадлығымы, хошбәхтлијими горумуш бу әскәрин зијарәтинә кетмишдим. Додагларым титрәјирди. Јох, мән данышмырдым, үрәјим данышырды:

«Сән еј Вәтәнимин икид оғлу! Инди дә ананын көзләри јолдадыр. Сәни көзләјир, бир ана сәдагәти илә, бир ана мәһәббәти илә!

Сән һеч вахт гочалмајачагсан, һәмишә гәлбимиздә әбәдилик, өлмәзлик символу кими галачагсан!».

Бүтүн дедикләрим шакирдләрдә әдәбијјат дәрсләринә дәрин мараг вә һәвәс ојатмагда мүһүм рол ојнајыр.

Бундан сонра да габагчыл тәчрүбәнин сон наилијјәтләриндән истифадә едәчәк, дәрсләрими даһа јүксәк сәвијјәдә тәдрис етмәјә сә'ј көстәрәчәјәм.

ЈЕНИ ПРОГРАМ ҮЗРӘ «ГУРБАНӘЛИ БӘЈ» ҺЕКАЈӘСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА*

Офелја ПИРИЈЕВА
(Азәрбајчан ДЕТПИ)

Ч. Мәммәдгулузадә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә кичик һекајәләрин бөјүк устасы, көркәмли драматург вә публисист кими керниш шөһрәт газанмышдыр. Онун нәсилләр үчүн нумунә олан мә'налы һәјат јолу, мүтәрәгги идејалардан, ибрәтамиз фикирләрдән јоғрулмуш бәдии јарадычылығы һәјатын вә чәмијјәтин бүтүн саһәләринә дәриндән нүфуз етмиш, мүһүм тәрбијәви әһәмијјәтә малик олмушдур. Буна көрә дә өлмәз әдибин һәјат вә јарадычылығы мәктәбләримиздә кениш тәдрис едилмәкдәдир. Сәнәткарын тәрчүмеји-һалынын, ајры-ајры драм вә нәср әсәрләринин тәдриси кәнч нәслин сағлам руһда тәрбијә олунмасына, нүмунәви тәһсил газанмасына әһәмијјәтли тә'сир көстәрир. Орта мәктәбин V, VII вә IX синифләриндә әдибин һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә 18 саат вахтын верилмәси мәһз онун өлмәз әсәрләринин тәрбијәви тә'сири илә әлагәдардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин орта мәктәбдә узун илләрдән бәри тәдрис олунан әсәрләриндән бири дә «Гурбанәли бәј» (1907) һекајәсидир. VII синифләрдә тәдрис олунан бу һекајә шакирдләрдә јүксәк мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасына зәмин јарадыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јени програмлара кечмәздән әввәл VII синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести тәдрис олунурду. Повестин һәчминин кенишлији, орада тәсвир олунан һадисәләрин чохпланлылығы, мүхтәлиф сурәтләрин сә-

* Мәгалә мүәллифин елми рәһбәри дос. А. Бабајевин рә'ји вә тәгдиматы илә чап олунур.

чиjјәчә мүхтәлифлиjи шакирдләрин јаш вә билик сәвиjјәсинә уjғун дејилдир. Беләчә нәзәрә алан методистләр һаглы олараг һәмин повестин «Гурбанәли бәј» һекајәси илә әвәз олунмасыны даһа мүнасиб һесаб етмишләр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу һекајәнин мәзмуну, идејасы вә сурәтләр аләми шакирдләр тәрәфиндән асанлыгла мәнимсәнилир.

Јени програм үзрә VII синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'луматын верилмәсинә, һабелә «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдрисинә 3 саат вахт ајрылмышдыр. Дәрси сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн һәмин вахты ашағыдакы гајдада бөлмәк мәгсәдәујғундур.

1-чи саат: Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат.

а) Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби фәалиjјәти һаггында кириш сөзү; б) Тифлис әдәби мүһити вә журналистик фәалиjјәти; г) Чәлил Мәммәдгулузадә кичик һекајәләрин бөјүк устасы кими; ғ) јазычынын әдәбиjјат тарихиндә јери, әсәрләринин ичтимаи-сијаси вә тәрбијәви әһәмиjјәти; д) евә тапшырыг.

2-чи саат: 1) Ев тапшырығынын јохланылмасы; 2) «Гурбанәли бәј» һекајәсинин өјрәдилмәси:

а) әсәрин мәтни үзәриндә апарылан ишләр; б) һекајәнин вал јазысынын динләнилмәси; в) шакирдләрин охусу; г) луғәт үзәриндә иш; ғ) евә тапшырыг.

3-чү саат: 1) Ев тапшырығынын јохланылмасы. 2) «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәһлили:

а) сурәтләрин сәчиjјәләндирилмәси; б) һекајәнин бәдии хүсусиjјәтләри; б) һекајәнин тәрбијәви әһәмиjјәти.

3) Әдәбиjјат нәзәриjјәсиндән нәзм вә нәср дилинин фәрги һаггында мә'лумат.

4) Евә тапшырыг.

Тәчрүбә көстәрир ки, програмда верилән вахтын бу чүр бөлкүсү һәм әдиб һаггында лазыми мә'луматын јахшы өјрәдилмәсинә, һәм дә «Гурбанәли бәј» һекајәсинин сәмәрәли тәдрисинә имкан јарадыр.

Јазычынын һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верән мүәллим көстәрир ки, Чәлил Мәммәдгулузадә дүнја мигјасында танынмыш әдәби сималардандыр. О, 9 пјесин, 45-дән артыг һекајәнин, јүзләрлә фелјетонун вә публисистик мәгаләләрин, хатирә вә мәктубларын мүәллифидир. Јахшы оларды ки, мүәллим шакирдләрин нәзәринә көркәмли совет јазычысы Чинкиз Ајтматовун ашағыдакы фикрини чатдырсын: «Ч. Мәммәдгулузадәнин һекајәләрини охујаркән јазычынын јашадығы дөвр һаггында дүзкүн мә'лумат әлдә етмәкдән әлавә, һәм дә онун үрәјинин инсан талеји үчүн, өз халгынын талеји үчүн нечә дөјүндүјүнү, чәтинликләрә бахмајараг, кәләчәјә дәрин инам бәсләдијинин шаһиди олуруг».

Сонра мүәллим дәрси јекунлашдырыр вә верилән мә'луматын нечә мәнимсәнилдијини јохламаг мәгсәдилә мүсаһибә тәшкил едир.

Бакы шәһәринин бир сыра мәктәбләриндә (240, 192, 190) апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдриси заманы вал јазысындан истифадә етдикдә мүәллимин ифадәли охусуна еһтијач галмыр. 240 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбиjјат мүәллими Гурбанханым Һачыјева ССРИ халг артисти, мәрһум Мирзаға Әлијевин ифасында вал јазысыны сәсләндирдикдән сонра шакирдләрин охусуну тәшкил етди. Сонра ики-үч нәфәр шакирд һекајәдән сечилиб мүәjјәнләшдирилмиш «Гурбанәли бәјин кәлиши», «Гонаглыг» вә «Бәјин ахурда кизләнмәси» һиссәләрини охудулар.

Оху заманы мүәллим јери кәлдикчә әввәлчәдән лөвһәдә јазылмыш архаикләшмиш «кирвәнкә», «глава», «пристав», «стражник» вә с. кими сөзләрин мә'насыны шакирдләрә изаһ етди. Бу исә һекајәнин мәзмунунун даһа әтрафлы, дүзкүн өјрәнилмәсинә имкан верди.

Оху битдикдән сонра мүәллим мүвафиг суаллар әтрафында әсәрин мәзмуну үзрә мүсаһибә тәшкил етди.

Мүсаһибәнин көмәји илә мәзмунун шакирдләр тәрәфиндән там мәнимсәнилдијинә наил олан мүәллим шакирдләрлә бирликдә охунмуш һиссәләр үзрә план тәртиб етдирир.

План:

1. Приставын арвадынын ад күнү.
2. Гурбанәли бәјин кәлиши.
3. Чәмәнликдә чај сүфрәси.
4. Гурбанәли бәј атыны тә'рифләјир.
5. Евдә ички мәчлиси.
6. Гурбанәли бәј мәчлисдәкиләри евинә гонаг дә'вәт едир.
7. Гурбанәли бәјин ахурда кизләнмәси

Мүәллим шакирдләрә евдә һекајәни бу план әсасында өјрәнмәји тапшырмалы, 3-чү саатда һекајәдәки әсас сурәтләри тәһлил етмәли, әсәрин мөвзусу, идејасы, дили шакирдләрин јаш вә билик сәвиjјәләринә уjғун олараг ајдынлашдырылмалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллим һәмин сааты мүсаһибә үсулу илә апардыгда мәгсәдинә даһа асанлыгла наил ола биләр.

Мүәллим Г. Һачыјева «Гурбанәли бәј» һекајәси һаггында кириш сөһбәтиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин бу әсәрин мөвзусуну мүлкәдар мәишәтиндән көтүрдүјүнү, әсәрин рус јазычысы Н. В. Гоголун «Колјаска» повести илә сәсләшдијини хүсуси гејд едир. Мәшһур рус јазычысы Н. В. Гоголун Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығына тә'сирини көстәрмәк үчүн әдибин «Гогол» (1909) мәгаләсинә истинад едән мүәллим билдирир ки, бөјүк јазычымыз Н. В. Гоголу дәрин мәһәббәтлә севмиш вә ону даим һөрмәтлә хатырламышдыр. Онун «Гурбанәли бәј» һекајәсинә јаздығы «Гогол, аллаһ сәнә рәһмәт еләсин» епиграфы буну ајдын көстәрир.

Буна бахмајараг, Ч. Мәммәдгулузадә Гурбанәли бәј сурәтини тамамилә орижинал бир тәрздә, өз мүһитинә, дөврүнә вә милли кејфијјәтләринә ујғун олараг јаратмышдыр.

Әсәрин гәһрәманы Гурбанәли бәј «Гапазлы» кәндинин бәјидир. Јазычы бу кәнди тәсадүфән «Гапазлы» адландырмамышдыр. Һәмин кәнд началникләрин, приставларын, гурбанәли бәјләрин гапазлары алтында әзилдији үчүн башыгапазлы олмушдур. Мүәллим өз фикрини һекајәдән кәтирдији мисаллар әсасында изаһ едир.

Гапазлы кәндиндә баш верән һадисәләр ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда мөвчуд олан аға-нөкәр, мүлкәдар-кәндли мүнасибәтләринин характерик чизкиләрини ајдынлашдырыр. Бу исә әсәрин әсас идејасынын шакирдләрә чатдырылмасы үчүн мүәјјән зәмин јарадыр.

Әсәрин идејасынын шакирдләрә чатдырылмасы мүәллимин гаршысында дуран башлыча мәсәләләрдәндир. Мә'лум олдуғу кими, «Гурбанәли бәј» һекајәсинин башлыча идејасы Азәрбајчан бәјләринин ловға, авам, надан, кобуд, икиүзлү вә с. кими мәнфи кејфијјәтләринин тәнгидиндән ибарәтдир.

Гурбанханым мүәллим бу мәсәләнин бүтүн кенишлији илә чатдырылмасыны вачиб сајдығындан, мүхтәлиф методик јоллардан вә васитәләрдән истифадә едир. Һәмин мәсәләнин әһәмијјәтини дүзкүн мүәјјәнләшдирән мүәллим проблемли вәзијјәт јаратмаг јолу илә Гурбанәли бәјин тимсалында бүтөвлүкдә Азәрбајчан бәјләринин јарамаз вә ијрәнч

һәрәкәтләрини шакирдләрә чатдырмаг үчүн ашағыдакы суаллар әсасында мүсаһибә тәшкил едир:

М. — Сиз ингилабдан әввәл Азәрбајчан бәјләринин әдаләтсизлији, зүлмкарлығы, наданлығы, инсана јарашмајан сифәтләри барәдә нә дејә биләрсиниз? Һекајәдәки һансы сурәт өзүндә һәмин хүсусијјәтләри чәмләшдирир?

Ш. — Биз гочаларын сөһбәтләриндән, Азәрбајчан тарихи дәрсләриндән өјрәнмишик ки, Азәрбајчан бәјләри истисмарчы тәбиәтә малик олмуш, инсан әмәјинин мәһсулуну мәнимсәдикләри кими, онун шәхсијјәтини дә тапдаламышлар. Һекајәдә бу хүсусијјәтләри өзүндә экс етдирән Гурбанәли бәј сурәтидир.

М. — Гурбанәли бәјин сәчијјәви сифәтләри һансылардыр? Онун «бөјүкләрә» вә «кичикләрә» мүнасибәти нечәдир?

Ш. — Гурбанәли бәј «бөјүкләрә» мүнасибәтиндә јалтаг, «кичикләрә» мүнасибәтиндә исә кобуд вә залымдыр.

М. — Гурбанәли бәјин јалтаглығыны экс етдирән парчалары дәрсликдән тапыб охуја биләрсинизми?

Шакирдләр һәмин епизодлары хатырладыр вә онларын маһијјәтини ајдынлашдырырлар.

Мүәллим Гурбанәли бәј сурәти әтрафында апарылан мүсаһибәни үмумиләшдирәрәк дејир ки, тәкчә Гурбанәли бәј дејил, бәјләрин әксәријјәти бу чүр тәбиәтә малик олмушлар. Зүлмкарлыг, јалтаглыг, әјјашлыг онларын ән характерик хүсусијјәтләрини тәшкил етмишдир.

Бундан сонра мүәллим чар мә'мурларынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән данышыр вә тәһлили јекунлашдыраpаг шакирдләрин диггәтини әсәрин дили вә үслубу үзәринә јөнәлдир. Бу мәсәлә илә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсиндән нәзм вә нәср әсәрләринин дил хүсусијјәтләри барәдә шакирдләрин биликләрини бир гәдәр дәринләшдирир вә системә салыр.

«Гурбанәли бәј» һекајәсинин дил хүсусијјәтләри үзрә ишә башлајан мүәллим көстәрир ки, Ч. Мәммәдгулузадәнин дили индики әдәби дилимиз бахымындан бир сыра өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Белә ки, Ч. Мәммәдгулузадә өзүнүн дедији кими, «ачыг ана дилиндә» јазмышдыр. О, әсәрләрини елә анлашыглы, чанлы халг данышыг дилиндә јазмыш-

дыр ки, ону охујан вә ешидән һәр бир савадсыз адам да тез баша дүшә биләр,

Мисаллара мүрачиәт едәк:

«Буна чәһәт мән бу стәканлары ичирәм сизин сағлығыныза... ондан өтрү ки, чүнки нә гәдәр ки, Михаил Павлович бизим маһалда дејилди, бизим кәндлиләр дә бәдбәхт идиләр, мән дә бәдбәхт идим. Ондан өтрү ки, билмирәм нәдәндирсә кечән приставлары мән о гәдәр истәмәздим ки, Михаил Павловичи истәјирәм».

«...Ичирәм мән сәнин сағлығына ај ханым, ура!».

Мүәллиф өз фикрини габарыг шәкилдә охучуја чатдырмаг вә ја фәрдин хүсусијјәтләрини даһа ајдын көстәрмәк үчүн белә ишләтмишдир. Гурбанәли бәј данышдыгча онун һәм залым, һәм јалтаг, икиүзлү, һәм дә кобуд, мәдәнијјәтсиз бир мүлкәдар олмасы ашкара чыхыр. Ч. Мәммәдгулузадә Гурбанәли бәји началниклә, приставла, Кәрбәлаји Гасымла, евдә өз нөкәр вә хидмәтчиләри илә данышдыраркән, онун дилинә елә типик сөз вә ифадәләр вермишдир ки, бунлар онун һәјат тәрзини, ијрәнч сифәтләрини мүвәффәгијјәтлә сәчијјәләндирир. Сонра мүәллимин көмәјилә шакирдләр Гурбанәли бәјин характерини ачан сәчијјәви ифадә вә чүмләләри мәтндән ахтарыб тапырлар.

Јазычылар сурәтләрин характерини даһа дәгиг ачмаг үчүн бә'зән вулгар сөзләрдән истифадә едирләр. Буна әдәбијјатда вулгаризм дејилир. Охунмуш һиссәни изаһ едән мүәллим гејд едир ки, Гурбанәли бәјин данышығындакы «ахмаг оғлу ахмаг», «һејван баласы», «һарамзада» кими сөз вә ифадәләр дә бу гәбилдәндир. Мүәллим билдирир ки, Гурбанәли бәј өзүндән ашағыларла мүнасибәтдә оларкән белә вулгар сөзләрдән истифадә едир. Беләликлә дә онун залымлығы, гәддарлығы ашкара чыхыр. Өзүндән бөјүкләрлә данышаркән исә данышыг тәрзини дәјишдирир, Шакирдләр бәјин «јухарылара» мүнасибәтини ајдынлашдыран парчалары сечиб охудугдан сонра мүәллим онлара ашағыдакы суалларла мүрачиәт **едир:**

М. — Бәс Гурбанәли бәј «бөјүкләрә» һансы сөзләрлә мүрачиәт едир?

Ш. — Гурбанәли бәј өзүндән бөјүкләрин гаршысында һәмишә белә сөзләр ишләдир: «Сәнә мәним чаным гурбан», «Нөкәрәм сәнә», «Сәнин јолунда ода кирәрәм» вә с.

Әсәрдә верилән эксәр сурәтләрин — нөкәрләрин, ханымын, гаравашын нитгиндә Гурбанәли бәјин мә'нәви бошлуғу ачылыр.

Програмын тәләбинә ујғун олараг јазычынын реализми һаггында шакирдләрә мүәјјән мә'лумат вермәк дә лазымдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә, һәр шејдән әввәл, бөјүк реалистдир. Реализм һәјат һәгигәтләрини кениш, дүзкүн, үмумиләшдирилмиш шәкилдә тәсвир етмәк демәкдир. Јазычы һәјаты дүзкүн олдуғу кими тәсвир етмәклә јанашы, она тәнгиди јанашараг, һагсызлығы, өзбашыналығы ифша етмишдир. Бу исә Чәлил Мәммәдгулузадәнин тәнгиди реализм јарадычылыг методуна садиг галдығыны сүбут едир,

Јазычы күлүш вә јуморла ичтимаи һадисәләрин маһијјәтини ачыр.Онун сатирасында һиддәт илә јумор, нифрәт илә мә'налы күлүш бирләшир. «Гурбанәли бәј» һекајәсиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин ифшаедичи сатирик услубу бүтүн парлаглығы илә өз әксини тапмышдыр. Буна көрә дә дәрсдә јазычынын бәдии услубу һаггында мүәјјән мә'лумат верилмәлидир. Мүәллим әсәрә истинад едәрәк көстәрир ки, Ч. Мәммәдгулузадәјә гәдәр Азәрбајчан нәсриндә һеч бир јазычыда «күлүш бу гәдәр гүссәли, бу гәдәр кәдәрли вә дәрдлә долу олмамышдыр».

Јазычы һадисәләрә кәнардан санки лагејд бахыр. О, бүтүн әсәрләриндә дәһшәтли јарамазлыглары тәбии бир һадисә кими көстәрир, инсаны сарсыдан зүлмү, әдаләтсизлији ади әһвалатлар кими өтәри, сөзарасы нағыл едир. Әслиндә исә ичтимаи һадисәләр ону һәмишә дәриндән дүшүндүрмүш, әсәрләринә мөвзу олмушдур.

Дәрсин сонунда мүәллим һекајәнин әдәбијјат тарихимиздәки јерини вә әһәмијјәтини хүсуси гејд едир.

Евә тапшырыг олараг ингилабдан әввәлки, ағыр, ишкәнчәли һәјатла, букүнкү хошбәхт, шән һәјатымызы мүгајисәли шәкилдә сәчијјәләндирән шифаһи инша һазырламаг шакирдләрә төвсијә олунур.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН МҮГАЈИСӘЛИ ТӘДРИСИҺАГГЫНДА

Мәммәд ҺӘСӘНОВ
(С. М. Киров ад. АДУ)

1. Табесиз мүрәккәб чүмләнин табели мүрәккәб чүмләдән фәргләндирилмәси. Шакирдләрин бир гисми мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында мә'на әлагәләрини ајдын дәрк етмир, табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләри, әсасән, формал охшарлығына көрә гарышдырырлар. Одур ки, табесиз мүрәккәб чүмләләр табели мүрәккәб чүмләләрлә әлагәли өјрәдилмәли вә шакирдләрдә бу чүмлә нөвләрини дәгиг фәргләндирә билмәк бачарығы јарадылмалыдыр. Мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә һәмин мәгсәдлә апарылан мүнтәзәм гаршылашдырмалар әсасында, тәхминән, ашағыдакы нәтичәләр чыхарылыр:

1) һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб чүмлә мүрәккәб чүмләнин нөвләридир; 2) истәр табесиз, истәрсә дә табели мүрәккәб чүмләләр ики, јахуд икидән артыг садә, садә вә мүрәккәб, еләчә дә мүрәккәб чүмләләрин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир; 3) һәр ики мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында мә'на бағлылығы вардыр. Јә'ни мүәјјән фәрги хүсусијјәтә малик олмагла, һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб чүмләләрин компонентләри арасында мә'на әлагәләри мөвчуддур; 4) һәр ики мүрәккәб чүмләјә дахил олан чүмләләр интонасија е'тибарилә вәһдәт тәшкил едир, бүтөв бир фикрин ифадә олунмасына хидмәт көстәрир, 5) һәр ики мүрәккәб чүмләнин компонентләринин бир-биринә бағланмасында формача дә мүәјјән охшарлыг вардыр. Белә ки, мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри һәм бағлајычы сөз вә әдатлар, һәм дә интонасија илә бир-биринә бағланыр. Лакин табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бағлајан васитәләр табели мүрәккәб чүмләдәкиндән фәргли хүсусијјәтләрә маликдир.

Табесиз мүрәккәб чүмлә илә табели мүрәккәб чүмләнин бу охшар әламәтләри характерик мисалларла изаһ едилдикдән сонра һәр ики мүрәккәб чүмләнин фәргли (хүсуси) чәһәтләри ајдынлашдырылыр. Бу мәгсәдлә апарылан гаршылашдырмадан шакирдләр мүәллимин көмәји илә, тәхминән, ашағыдакы нәтичәләрә кәлирләр:

Табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри (садә чүмләләр) бәрабәрһүгуглудур. Табели мүрәккәб чүмләдә исә белә дејил. Табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри бир-бириндән гаршылыглы сурәтдә асылыдырса, табели мүрәккәб чүмләдә бу асылылыг биртәрәфлидир; јә'ни бир чүмләдә бирләшән чүмләләрин бири о бириндән асылыдыр. Мәсәлән, **Сәһәр ачылыр, һава ишыгланыр, күн чыхыр** табесиз мүрәккәб чүмләси илә **һамыја ајдын иди ки, ирәлидә онлары көзәл күнләр көзләјир.** (М. Ибраһимов) табели мүрәккәб чүмләсини мүгајисә етдикдә ајдын олур ки, биринчи чүмләнин тәркиб һиссәләри ејниһүгуглудур, бир-бири илә гаршылыглы сурәтдә әлагәдардыр. Бу табесиз мүрәккәб чүмлә үч һиссәдән ибарәтдир. Һәмин һиссәләр бир-бири илә мә'нача әлагәләнмиш, интонасијача бағланмыш вә мүвафиг сыра илә дүзүлмүшдүр. Бурада (табесиз мүрәккәб чүмләдә) тәркиб һиссәләрин јерини дәјишсәк, мә'на позулар, чидди анлашылмазлыг әмәлә кәләр; чүнки ардычыллыг әлагәси әсасында бирләшән тәркиб һиссәләрдә (чүмләләрдә) ифадә олунан фикирләрин бири дикәрини тамамлајыр.

Икинчи мүрәккәб чүмләдә, биринчидән фәргли олараг, тәркиб һиссәләр (чүмләләр) арасында гаршылыглы асылылыға нисбәтән, биртәрәфли асылылыг өзүнү көстәрир. Дилчилик әдәбијјатында дејилдији кими, гаршылыглы асылылыг биртәрәфли асылылыға нисбәтән зәифдир. Буна көрә һәмин табели мүрәккәб чүмләдә икинчи тәркиб һиссә (ирәлидә онлары көзәл күнләр көзләјир) биринчи тәркиб һиссәјә (һамыја ајдын иди) табедир.

Тәркиб һиссәләринин бир-биринә бағланмаларына көрә дә табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләр бир-бириндән фәргләнир. Табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини әлагәләндирән бағлајычылар (вә, лакин, амма, анчаг вә с.) табе етмәјән, табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри-

ни әлагәләндирән бағлајычылар (ки, чүнки вә с.) исә табе едән бағлајычылардыр. Буну ашағыдакы мүрәккәб чүмләләрдә даһа ајдын мүшаһидә етмәк олар:

1. Һәлимә чај дәмләмәк үчүн мәтбәхә кечди вә бу заман күчлә сезилән ган ләкәси Мајорун диггәтини чәлб етди (Ч. Әмиров). 2. Таһир дә сојунуб јеринә кирди, анчаг онун јухусу көјә чәкилмишди. (М. Һүсејн). 3. Инди синифдәкиләрин һамысына ајдын иди ки, мүәллимин фикри дәрсдә дејил (М. Һүсејн). 4. О һәтта биринчи дәстәјә һәсәд апарырды, чүнки онларын көшкүнә кирән адам орадан чыхмаг истәмирди (Г. Илкин).

Табесиз мүрәккәб чүмлә илә табели мүрәккәб чүмлә фикри ифадә етмәк хүсусијјәтинә көрә бир-бириндән фәргләнир. Табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри фикрин ифадәсиндә ејни дәрәчәдә иштирак едир. Табели мүрәккәб чүмләдә исә фикир, әсасән, баш чүмләдә ифадә олунур, будаг чүмлә һәмин фикри тамамлајыр. Буна көрә дә «табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринин бириндән о биринә суал вермәк олмур, табели мүрәккәб чүмләнин исә баш чүмләсиндән будаг чүмләсинә әксәр һалда суал вермәк олур ки, бу да чох заман будаг чүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәкдә бизә көмәк едир»[1].

3. Табесиз мүрәккәб чүмләдә заман вә ардычыллыг әлагәләринин фәргләндирилмәси. Мә'лум олдуғу үзрә, мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бир-биринә бағламаг үчүн мүхтәлиф әлагә васитәләриндән истифадә едилир. Бу әлагә формаларындан бири дә интонасијадыр. О, садә чүмләләрин тәркиб һиссәсини әмәлә кәтирән бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр бир-бирилә мә'нача әлагәдар олур. Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләрдә бу мә'на әлагәләри һәм бағлајычы, һәм дә интонасија васитәсилә ифадә едилир. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдә исә мә'на әлагәләри анчаг интонасија илә јарадылыр. Табелилик әлагәләриндән фәргли олараг, табесизлик әлагәләринин хүсуси типләри вардыр ки, бунлар да заман әлагәси, ардычыллыг әлагәси, ајдынлашдырма әлагәси, зиддијјәт-гаршылашдырма әлагәси, сәбәб вә нәтичә әлагәсиндән ибарәтдир.

---

[1] Ә. Абдуллајев. «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр», «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1974, сәһ. 100.

Шакирдләр табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасында дикәр мә'на әлагәләринә нисбәтән, заман вә ардычыллыг әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәкдә даһа чох чәтинлик чәкирләр. Бу тәбиидир, чүнки ардычыллыг әлагәси өз хүсусијјәтләринә көрә заман әлагәсинә чох охшајыр. Лакин бу охшарлыгла бәрабәр, заман вә ардычыллыг әлагәләри бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу фәрг, һәр шејдән әввәл, ондан ибарәтдир ки, заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мүхтәлиф һадисә вә мә'луматларын ичрасы ејни замана тәсадүф едир. Ардычыллыг әлагәси илә бағланан табесиз мүрәккәб чүмләләрдә исә һадисә вә мә'луматлар бир-бириндән фәргли заманда, ардычыл шәкилдә верилир, бири дикәрини изләјәрәк ичра олунур. Буну ашағыдакы мисалларда нәзәрдән кечирәк.

1) Гоншу отагда зәнк сәсләнди, Фирузәнин күлүшләри вә шән маһнысы ешидилди (Ч. Чаббарлы).

2) Зәнкин сәси ешидилди, дәрс башланды (Мир Чәлал). Биринчи чүмләдә ики мүхтәлиф һадисәдән (гоншу отагда зәнкин сәсләнмәсиндән вә Фирузәнин күлүшләринин, шән маһнысынын ешидилмәсиндән) данышылыр. Бу һадисәләрин һәр икиси ејни заманда ичра едилир.

Икинчи чүмләдә дә ики һадисәдән (зәнкин сәсинин ешидилмәсиндән вә дәрсин башланмасындан) бәһс едилир. Лакин бу һадисәләр, биринчи чүмләдәки һадисәләрдән фәргли олараг, мүхтәлиф заманларда мүәјјән ардычыллыгла баш верир; јә'ни әввәлчә зәнкин сәси ешидилир, сонра исә дәрс башланыр. Заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдән фәргли олараг, ардычыллыг әлагәси илә әмәлә кәлән табесиз мүрәккәб чүмләләрдә һадисә вә мә'луматларын мүәјјән ардычыллыгла дүзүлүшүнү **Ат арабасы Гароғлан стансијасына чатыр, почт тәһвил верилир, кағызлар үнванына јетирилирди** (Ә. Вәлијев). **Јарпызлы дәрәләрә сәрин көлкә дүшүр, бүтүн күнү сәс-сәсә вермиш чырчырамаларын сәси зәифләјирди.** (М. Ибраһимов) чүмләләриндә дә мүшаһидә етмәк олар. Демәли, мүрәккәб чүмлә дахилиндә тәркиб һиссәләрин (компонентләрин) сырасы заман әлагәсини ардычыллыг әлагәсиндән фәргләндирән башлыча әламәтдир.

3. Табели мүрәккәб чүмләнин баш вә будаг чүмләләринин, еләчә дә будаг чүмләнин нөвләринин фәргләндирилмәси. Шакирдләр табели мүрәккәб чүмләнин баш вә будаг чүмләләрини дә чох заман гарышдырыр, дәгиг мүәјјән едә

билмирләр. Педагожи елмләр намизәди Ҝ. Кәримов бунун сәбәбини, һаглы олараг, дәрсликдәки (көһнә дәрсликдәки) тә'рифин гүсуру илә әлагәләндирир. О јазыр ки, табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә баш чүмләнин «мүстәгил чүмлә» олдуғуну һеч чүр изаһ едиб әсасландырмаг олмур... Тә'рифи конкрет мисалларла тәтбиг етдикдә иддиа олунан нәтичә алынмыр. Табели мүрәккәб чүмләнин мүшаһидәси вә араш-дырмасы һеч дә баш чүмләнин мүстәгил чүмлә олдуғуну көстәрмир, әксинә, онун (баш чүмләнин) һәм мә'на, һәм дә интонасијача натамам, битмәмиш олдуғуну; изаһ олунмаға вә һәр ики чәһәтдән тамамланмаға чидди еһтијачы олдуғуну көстәрир[1].

Јухарыда дејиләнләри үмумиләшдирсәк, доғрудан да, бир сыра табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмлә баш чүмләјә нисбәтән, форма вә мәзмунча даһа биткин вә мүстәгил олур. Мәсәлән, **Гарача гыз көрдү ки, Ағча ханым скамјанын јанында отуруб китаб охујур** (С. С. Ахундов) табели мүрәккәб чүмләсиндә будаг чүмлә (Ағча ханым скамјанын јанында отуруб китаб охујур) там мүстәгилдир. Белә ки, баш чүмләнин (**Гарача гыз көрдү**) тамамлығынын кенишләндирилмиш, инкишаф етдирилмиш формасы кими чыхыш едән бу будаг чүмлә ајры-лыгда битмиш фикир ифадә едир, конкрет мә'на билдирир, баш чүмләдә исә фикрин ифадәсиндә мүәјјән чатышмамаз-лыг — көрүнмә објектинин јохлуғу өзүнү ачыг-ајдын көстә-рир.

Ајдындыр ки, тә'јинедичи гајдадакы - тә'рифдәки гејри-дәгиглик шакирдләрин тәсәввүрүндә мүәјјән долашыглыг јарадыр. Мәсәлән, табели мүрәккәб чүмләни кечмиш тә'рифдәки **мүстәгил чүмлә, гејри-мүстәгил чүмлә** терминләри әсасында өјрәнән шакирд белә чүмләдә мүстәгил чыхыш едән будаг чүмләни дә баш чүмлә кими дәрк едир вә бир чүмлә тәркибиндә бирләшән бу ики синтактик категоријаны гарышдырмагла чидди лингвистик сәһвә јол верирди. Бу ајдын көстәрирди ки, табели мүрәккәб чүмләнин, еләчә дә баш вә будаг чүмләләрин тә'рифини дүрүстләшдирмәјә, ону бу дил һадисәләринин башлыча әламәтләри әсасында ифадә етмәјә еһтијач вардыр. Бу, 7—8-чи синифләр үчүн һазырланмыш јени дәрсликдә нәзәрә алынмыш, табели мүрәккәб чүмләнин тә'-

[1] Бах: К. Кәримов. Мүрәккәб чүмләнин тәдриси методикасы (намизәдлик диссертасијасы), Бакы, 1965, сәһ. 78.

рифиндәки чидди гүсур арадан галдырылмышдыр. Дәрсликдә табели мүрәккәб чүмләјә белә тә'риф верилмишдир: «Тәркибиндәки садә чүмләләрдән бири дикәринә табе олан мүрәккәб чүмләјә табели мүрәккәб чүмлә дејилир»[1].

Баш вә будаг чүмләни мүәјјән етмәкдә будаг чүмләләрин табели мүрәккәб чүмләдә ишләнмә јерини билмәјин дә мүһүм әһәмијјәти вардыр. Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмлә һәм баш чүмләдән сонра, һәм дә әввәлдә кәлә биләр; мәсәлән, баш чүмләдән сонра кәлән будаг чүмлә: **Дәрнәк рәһбәри е'лан етди ки, нөвбәти мәшғәлә мај ајында олачагдыр;** баш чүмләдән әввәлдә кәлән будаг чүмлә: **Меһди күчәнин башына чатмамышды ки, архадан атәш сәсләри ешитди.** (Һ. Сејидбәјли, И. Гасымов).

Баш вә будаг чүмләдә олдуғу кими, будаг чүмләләр дә бир-бири илә гарышдырылыр вә әксәр һалларда сәһв изаһ едилир. Елми-методик әдәбијјатда гејд едилдији кими, будаг чүмләләрин, демәк олар ки, һамысы бир-биринә охшајыр вә буна көрә чох вахт јанлыш дәрк едилир*. Мәсәлән, досент Һ. Балыјевин сөзләри илә десәк, «заһирән белә көрүнүр ки, тамамлыг будаг чүмләси илә тә'јин будаг чүмләси арасында һеч бир мүһүм охшајыш әламәти олмадығындан шакирдин бу ики будаг чүмләни гарышдырмасы үчүн әсас јохдур. Амма будаг чүмләни јени өјрәнән шакирд һәлә онун өзүнәмәхсус мә'на инчәлијини сечә билмир. Ону мүәјјән форма охшајышы даһа тез алдадыр. Шакирд бу ики будаг чүмләни нә үчүн гарышдыра билир?

1) Һәр ики будаг чүмләнин баш чүмләдәки мүәјјән бир үзвү изаһ етмәсинә көрә.

2) Һәр ики будаг чүмләнин баш чүмләјә **ки** бағлајычысы васитәсилә бағланмасына көрә[1].

Демәли, мүәллим дәрсликдәки мүвафиг материаллар әсасында һәмин ики будаг чүмләнин фәргли чәһәтләрини

[1] М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә. Азәрбајчан дили. 7—8-чи синифләр үчүн (елми редактору Ә. Әфәндизадә), «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1975, сәһ. 108.

* Методик әдәбијјатда јалныз даһа чох охшарлыг тәшкил едән мүбтәда вә тамамлыг; хәбәр, тә'јин вә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринин фәргләндирилмәсиндән бәһс едилмишдир.

дә изаһ едиб ајдынлашдырмалыдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләнин фе'лә ифадә олунан хәбәрини изаһ едир, тамамлајыр, тамамлығын суалларына чаваб олур. Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләнин исимлә ифадә олунан һәр һансы бир үзвүнү изаһ едир, тә'јинин суалларына чаваб олур. Белә будаг чүмләләрин чохунун баш чүмләсиндә тә'јинедичи сөзләр (**о, елә, һәмин** вә с.) ишләнир. Мәсәлән, «Зејнәб **елә** мүғәннидир ки, бир чох халгларын рәғбәтини газаныб», «Бу **һәмин** Һүсејнгулу хандыр ки, Новрузлу кәндиндә пислик етмәдији адам галмајыб» (Ә. Һагвердијев) чүмләләриндә олдуғу кими.

Бөјүк Азәрбајчан шаири Сәмәд Вурғунун зәнкин әдәби ирси әбәди јашајачагдыр.

М. ТУРСУНЗАДӘ.

С. Вурғун — гардаш дилләримизин бөјүк халг шаири дилләримиз јашадыгча әбәди јашајачагдыр.

Н. ҺИКМӘТ.

Сәмәд Вурғун Азәрбајчан совет поезијасынын балы вә сүдү, дузу вә чөрәјидир.

Кеорки ЛЕОНИДЗЕ.

С. Вурғун елә дүһадыр ки, о, һансы епохада анадан олса иди өзүнүн шаирлик гүдрәтини бүрузә верәчәк иди. Хошбәхтликдән С. Вурғунун јарадычылығы бизим дөврүмүзә тәсадүф етди.

К. СИМОНОВ.

[1] Бах: Һ. Балыјев. Будаг чүмләләрин тәдрисиндә мүгајисәдән нечә истифадә едирәм, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» (Методик мәгаләләр мәчмуәси), үчүнчү бурахылыш, 1960, сәһ. 83—87.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИ МҮГАЈИСӘЛИ ӨЈРӘНМӘЈИН ШАКИРДЛӘРДӘ ФӘАЛЛЫГ ВӘ МҮСТӘГИЛЛИЈИН ИНКИШАФЫНА ТӘ'СИРИ*

Солтан ӘЛИЈЕВ
(В. И. Ленин адына АПИ)

Тә'лимдә истифадә олунан фајдалы пријомлардан бири дә мүгајисәдир. Мүгајисә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијинин инкишафында да бөјүк рол ојнајыр. Објектләр арасындакы охшар вә фәргли әламәтләри ашкара чыхармаг тәләби мәктәблиләрин идракыны фәаллашдырмаг јолунда чидди аддымдыр. Башга сөзлә, «Ики предмети мүгајисә етмәк тапшырығы шакирдин гаршысына мүәјјән мәсәлә гојур. Бу тапшырығы һәлл етмәк үчүн зеһнин фәал иши лазымдыр»[1] Үмумијјәтлә, мүгајисә үчүн објектләр мүәјјәнләшдирмәк, онларын мүһүм әламәтләрини ајырмаг, бунлары тутушдурмаг, јахуд гаршылашдырмаг, мүәјјән нәтичә чыхармаг вә с. шакирдләрдән кәркин диггәтлә ишләмәји, малик олдуглары биликләри сәфәрбәрлијә алмағы тәләб едир. Мүгајисә просесиндә шакирдләр објектләрин маһијјәтинә енир, онларын илк бахышда сезилмәјән инчәликләрини сәрбәст олараг көрүр, мүсбәт вә мәнфи кејфијјәтләрини үзә чыхарырлар. Әлбәттә, бурада мүгајисә пријомунун тә'лим үсуллары илә нечә, нә кими усталыгла әлагәләндирилмәсиндән чох шеј асылыдыр. Һәмин пријому әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунан тә'лим үсуллары илә бачарыгла әлагәләндирмәк, јени биликләрин верилмәсиндә мәктәблиләрин јүксәк фәаллығыны, мүстәгиллијини тә'мин ет-

* Мәгалә мүәллифин елми рәһбәри профессор Ф. Фәрһадовун рә'ји вә тәгдиматы илә чап олунур.
[1] В. Д. Кириллова. Сравнение в процессе сознательного усвоения знаний учащимися (на материале 5 класса). Ленинград, 1953, стр. 132.

мәјә имкан верир. Буну јәгин етмәк үчүн образларын тәһлилинә һәср олунмуш дәрсләрдән нүмунәләрә нәзәр салаг.

Бакыдакы 111 нөмрәли мәктәбин мүәллими С. Әһмәдова Јусиф Сәррач образыны сәчијјәләндирмәк үчүн ашағыдакы гајдада мүсаһибә апарыр.

М.—Әсәрин мүсбәт гәһрәманы кимдир вә о һансы образа гаршы гојулмушдур?

Ш.—Повестин мүсбәт гәһрәманы халг ичәрисиндән чыхмыш Јусиф Сәррачдыр. Һөкмдар нәслиндән олан Шаһ Аббаса гаршы гојулмуш Јусиф Сәррач онун зиддини тәшкил едир. Јусиф Сәррач ағыллы вә узагкөрән, Шаһ Аббас исә дајаз дүшүнҹәлидир.

М.—Јолдашыныз Јусиф Сәррачын ағыллы, узагкөрән, Шаһ Аббасын исә дајаз дүшүнҹәли олдуғуну гејд етди. О, буну нәјә әсасән сөјләјир?

Ш.—Шаһ Аббасын јаланчы мүнәҹҹимләрә инаныб горхуја дүшмәси, надан адамларын мәсләһәти илә тахтдан әл чәкмәси, јалтаг, күтбаш вәзирләрин, јүксәк вәзифә саһибләринин өлкәни харабазарлыға чевирмәләрини баша дүшмәмәси онун дәрин дүшүнҹәли олмадығыны көстәрир. Јусиф Сәррач исә елмли, ағыллы, узагкөрән бир адам олдуғундан мүнәҹҹимләрин ујдурмаларына әһәмијјәт вермир. М. Ф. Ахундовун дедији кими, «Улдузлардан онун һеч бир горхусу јох иди». О, тахта чыхмасындан истифадә едәрәк елә бир үсули-идарә јаратмаға чалышыр ки, зәһмәткеш күтләләрин һүгугу тапдаланмасын, зүлм, өзбашыналыг арадан көтүрүлсүн, халг хошбәхт күнә чыхсын.

М.—Јусиф Сәррач динә вә дин хадимләринә нечә мүнасибәт бәсләјир, бу ҹәһәтдән Шаһ Аббасла онун көрүшләри арасында нә кими фәргли ҹәһәтләр вардыр?

1-чи Ш.—Дин хадимләрини һимајә едән, фанатик Шаһ Аббасын әксинә олараг Јусиф Сәррач ислам фанатизминин дүшмәнидир. О, дин хадимләрини халгы алдадан, зәһмәткеш адамларын сон тикәсини әлиндән алан оғру һесаб едир.

2-чи Ш.—Динә вә дин хадимләринә мүнасибәтләринә көрә Шаһ Аббасла Јусиф Сәррач арасында бөјүк фәрг вардыр. Мүһафизәкар, гаты бир диндар олан Шаһ Аббасын сарајында дин хадимләри хүсуси һөрмәтә саһиб олуб, кимлә әдавәтләри варса онларын «аталарынын коруну јандырыр», аллаһ вә пејғәмбәр адындан мин ҹүр фитнә дүзәлдирләр. Јусиф Сәррачын руһанилик тәһсили олмасына бахмајараг о, зәһмәтлә доланмағы үстүн тутур. О һәлә тәһсил аларкән «Руһаниләрин бир чох ишләрдә гәллплијини мүшаһидә едирди, она көрә бу синфә нифрәт бәсләјиб истәмәди ки, өзүнү онларын зүмрәсинә дахил етсин». Тәһсил илләриндән сонра руһаниләрин јарамаз әмәлләрини тәнгид етдији үчүн тә'гибә мә'руз галан Јусиф Сәррач тахта чыхдыгдан сонра онларын өзбашыналыг вә һакимијјәтләрини мәһдудлашдыран тәдбирләр һәјата кечирир; мәһкәмә ишләрини руһаниләрин әлиндән алыр, руһани олмаг истәјәнин моллабашыдан хүсуси иҹазәси олмасы вә онларын дөвләтдән алдыглары маашла доланмалары тәләбләрини гојур. Јусиф Сәррач руһаниләр тәрәфиндән халгын бојнуна јүкләнмиш хүмс, зәкат кими веркиләри ләғв едир.

М.—Өлкәјә, халга мүнасибәтләринә көрә Јусиф Сәррачы Шаһ Аббасдан фәргләндирән ҹәһәтләр һансылардыр?

1-чи Ш.—Шаһ Аббас өлкә вә халгын вәзијјәти илә марагланмајан, харабазарлыға чеврилән өлкәнин, диләнчи көкүндә јашајан зәһмәткешләрин вәзијјәтини дүшүнмәјән ҹаһил бир шаһдыр. Онун әксинә олараг Јусиф шаһ өлкәнин абадлашмасы, тәрәггиси, халгын күзәранынын јахшылашмасы үчүн фајдалы ишләр көрән мүтәрәгги көрүшлү һөкмдардыр.

2-чи Ш.—Тәсадүфи дејил ки, Јусиф Сәррач тахта чыхан кими бөјүк ислаһат ишинә башлајыр. Шаһ Аббасын деспотлуғу, бахымсызлығы үзүндән аҹынаҹаглы, дәһшәтли бир вәзијјәтдә олан өлкәнин абадлашмасы, халгын хошбәхтлији үчүн фајдалы тәдбирләр көрүр: мәктәбләр, хәстәханалар ачдырыр, јоллар чәкдирир, көрпүләр салдырыр.

М.—Дөвләт адамларына бәсләдикләри мүнасибәтләрә көрә Шаһ Аббасла Јусиф Сәррачын сәчијјәләриндә нә кими фәрг вардыр

Ш.—Шаһ Аббасы әһатә едән адамлар ләјагәтсиз, дөвләт ишләринә јарамајан түфејлиләрдир. Бу деспот шаһа да мәһз јалтаг, јарамаз, онун зүлмкарлығына һагг газандыран күтбашлар лазым олдуғундан һимајә едилир вә онлар да өзбашыналыглары, сојғунчулуглары илә халгы ҹана кәтирирләр. Һәр саһәдә олдуғу кими, бу саһәјә мүнасибәтиндә дә ајыг, әдаләтли олан Јусиф Сәррач јахшы билир ки, Шаһ Аббасы әһатә едән адамларын һамысы халгдан узаг, гәддар, бачарыгсыз наданлардыр. О, сон дәрәҹә јал-

таг, күт олан бу адамларын өлкәнин вә халгын вәзијјәти илә гәтијјән марагланмадыгларыны, мәнсәб, вар-дөвләт үстүндә бир-бирилә дидишә-дидишә күн кечирдикләрини јахшы баша дүшүр. Мәһз буна көрә дә Јусиф Сәррач, биринчи нөвбәдә, бу јарамаз адамлары ишдән кәнар едәрәк зиндана салдырыр, өзүнүн танадығы бачарыглы, намуслу адамлары онларын јеринә тә'јин едир.

Мүсаһибәнин сонунда мүәллим Јусиф Сәррача мүәллифин мүнасибәтини ајдынлашдырмағы тәләб етдикдә, шакирдләр М. Ф. Ахундовун арзулары илә гәһрәманын мүтәрәгги идејалары арасындакы јахынлығы хатырлатдылар. Јусиф Сәррачын мәғлубијјәтиндән, мүвәффәгијјәтсизлијиндән мүәллифин тәәссүфләнәрәк үрәк јанғысы илә дедији сөзләри јада салдылар.

Даһа сонра С. Әһмәдова шакирдләрин гаршысында һәмин образлара шәхси мүнасибәтләрини билдирмәк, нәтичә чыхармаг тәләби гојду. Мәктәблиләр бурада јүксәк фәаллыг көстәрир, лазыми үмумиләшдирмәләр апарырдылар.

Шакирд В-нин чавабындан: «Повестдә Шаһ Аббас вә Јусиф Сәррач сурәтләри диггәти даһа чох чәлб едир. Бунлардан биринчиси залым, чаһил олуб, әдаләтсиз ганунлары, һөкмләри илә өлкәни хараба гојан фанатик бир диндар, дин хадимләринә гәјјумлуг едәрәк күтләләри авамлыгда сахлајан, оғурлуға, рүшвәтхорлуға шәраит јарадан, халга һәр чүр зүлмү рәва көрән, онун диләнчи көкүндә јашамасына даһа чох баис олан надан шаһдыр. Биз өз деспотлугу, әдаләтсизлији илә зәһмәткеш халгын әзилмәсинә, ачыначаглы һәјат сүрмәсинә сәбәб олан Шаһ Аббас вә онун симасында, үмумијјәтлә мүтләгијјәт гурулушуна нифрәт едирик. Һәр сөзү, һәрәкәти илә өзүнә гаршы гәлбимиздә сонсуз гәзәб ојадан Шаһ Аббас јохсулларын нифрәтини газанан мүстәбиддир».

Шакирд Л-нин чавабындан «Алданмыш кәвакиб»ин әсас мүсбәт гәһрәманы олан Јусиф Сәррач ағыллы, узагкөрәнлији, әдаләтлилији, инсанпәрвәрлији илә јохсул күтләләрин рәғбәтини газанан бир шаһдыр. О, өлкәнин абадлашмасына, тәрәггисинә чалышан, ислам фанатизминә дүшмән, дин хадимләри илә мүбаризә апаран, халгын көзүндән гәфләт пәрдәсинин көтүрүлмәси, онларын күзәранынын јахшылашмасы үчүн бөјүк ислаһатлар һәјата кечирән маарифпәрвәр, мүтәрәгги фикирли һөкмдардыр. Халг мәнафејинин күдән Јусиф Шаһа биз дәрин рәғбәт бәсләјир, онун һәр бир тәдбирини алгышлајыр, мүвәффәгијјәтләринә севинирик. «Иран үчүн хошбәхтлик күнләри, шадлыг әјјамы» јарадан бу һөкмдар өзүнә чохлу тәрәфдар тапыр, әзиләнләрин бөјүк һөрмәтини газаныр.

Онун мүвәффәгијјәтсизлији, мәғлубијјәти биздә дәрин һәјәчан, тәәссүф һисси доғурур».

Мүстәгил ишләрин тәшкили јолу илә образларын мүгајисәли өјрәдилмәсини тә'мин етмәк шакирдләрин фәаллашмасында чох әһәмијјәтлидир. Бакыдакы 240 нөмрәли мәктәбин VIII синфиндә Фәрһад образы бу јолла (тәһлил дәрсинә бир нечә күн галмыш мүәллим Г. Һачыјева шакирдләрә Фәрһад образынын характерик хүсусијјәтләринә аид поемадан мисаллар сечмәк тапшырығы вермиш вә бунун нәтичәсини јохлајараг лазыми дүзәлишләр апармышды) сәчијјәләндирилди. Шакирдләр ашағыдакы суаллар үзәриндә мүстәгил олараг ишләдиләр:

1. Фәрһад кимдир вә о һансы образа гаршы гојулмушдур?

2. Сәнәтә, әмәјә мүнасибәтләринә көрә Фәрһад Хосровдан фәргләнирми?

3. Мәһәббәтә мүнасибәтләринә көрә Фәрһадла Хосровун характери арасында нә кими фәргли чәһәтләр вардыр?

4. Фәрһад даһа һансы нәчиб сифәтләрилә Хосровдан фәргләнир?

5. Низами Фәрһада нечә мүнасибәт бәсләјир вә бу образы әсәрә дахил етмәкдә онун мәгсәди нәдир?

Дәрсин сонунда гыса суал-чаваб апарылды, тапшырығын јазылдығы дәфтәрләр јығылды, јохланылдыгдан вә лазыми дүзәлишләр едилдикдән сонра нөвбәти дәрсдә шакирдләрә гајтарылды. Һәмин дәрсдә шакирдләр Фәрһад образынын сәчијјәсини Хосровла мүгајисәдә ачмагда јүксәк фәаллыг көстәрдиләр.

Тапшырығы мәктәблиләрин нечә јеринә јетирдикләри барәдә ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн онларын ишләриндән бә'зи нүмунәләрә нәзәр салаг. Шакирд С. биринчи суалла әлагәдар јазмышды: «...Поемада диггәти чәлб едән, узун мүддәт јаддан чыхмајан, јүксәк инсани кејфијјәтләрилә охучунун гәлбинә һаким кәсилән Фәрһад сурәтини шаир әмәкчи инсанлар ичәрисиндән сечмиш вә севә-севә тәрән-

нүм етмишдир. Низами ону бир чох чәһәтдән әсәрин баш гәһрәманларындан олан Хосрова гаршы гојмушдур».

Шакирд Р-ин икинчи суала һазырладығы чавабында оху-јуруг: «Һеч бир сәнәтин саһиби олмајан, әмәјә хор бахан Хосровун әксинә оларaг Фәрһад бөјүк сәнәткар олуб инсанлара хидмәт едир, өз әмәји илә доланыр. Шаир Фәрһадын маһир сәнәткар, көзәл уста олмасындан дөнә-дөнә, мәһәббәтлә сөз салыр. Низами Шапурун дили илә дејир:

Күлүнклә башларкән сәнәткарлыға,
Јери гуш гајырыб јүкләр балыға.
Гызыл бир рәнк алыр ишиндән күлләр,
Дашлара дәмирлә Чин нәгши чәкәр...»

Шакирд В үчүнчү суалла әлагәдар һазырладығы чавабында јазырды: »Мәһәббәтә мүнасибәтләринә көрә Фәрһадла Хосровун арасындакы зиддијјәт диггәти хүсусилә чәлб едир. Мәһәббәт бу ики инсан тәрәфиндән мүхтәлиф чүр баша дүшүлүр вә гијмәтләндирилир. Мәһәббәт Хосров үчүн әјләнчәдир, Фәрһад үчүн исә бөјүк үлви бир гүввә... Хосров мәһәббәтин күчүнү дујмур, Фәрһад мәһәббәтин гаршысында ачиздир:

Үрәк кетмиш әлдән, көнүл гәрарсыз.
Гәлбинин ардынча кедирди јалныз.
Елә бүрүмүшдү ешг ону, һејһат,
Унутмушду тамам өзүнү Фәрһад...

Хосров өз јүнкүллүјү, дүшүнүлмәмиш һәрәкәт вә әмәлләри илә Ширини тәһгир етдији һалда, Фәрһад севкилисинин јолунда һәр бир мәһрумијјәтә дөзмәјә һазырдыр. О, сүд архы чәкмәк ишини бөјүк һәвәслә јеринә јетирдији кими, Бисүтун дағыны јармаг кими ағыр бир тапшырығы да бојнуна чәкир...»

Шакирд З. дөрдүнчү суала ашағыдакы чавабы һазырламышды: «Фәрһады Хосровдан фәргләндирән јалныз мәһәббәтә, сәнәтә бәсләдији јүксәк мүнасибәт дејилдир. Бу нәчиб инсан даһа бир сыра мә'нәви кејфијјәтләрилә ловға шаһдан үстүндүр. Фәрһад доста, јолдаша, үмумијјәтлә, инсанлара мүнасибәтиндә сәдагәтлилији, мәрдлији, садәлији илә шаһлығына гүрурланан, хәјанәтләрә әл атан, ирадәсиз Хосровдан гат-гат јүксәкдә дурур. О, ағылы, һазырчаваблығы вә кәскин мүһакимәси илә Хосрову көлкәдә гојур. Фәрһадын Ширинә мәһәббәтиндән хәбәр тутан Хосров ону гызыл күчүнә өзүнә табе етмәк истәјир. Демәли, Хосрова көрә инсаны тутдуғу јолдан вар-дөвләт күчүнә дөндәрмәк, фикриндән чәкиндирмәк олар. Лакин шаһ јанылыр. Фәрһад гијмәтли даш-гашлара мәһәл гојмур. Бәли, әсил әмәк адамы, һәгиги ашиг белә һәрәкәт етмәли иди...».

Әдәби материалын мүәллим тәрәфиндән мүгајисәли шәрһи шакирдләрдә фәаллығын јүксәлмәсинә күчлү тә'сир көстәрир. Мәһәммәд аға вә Өмәр образларыны («Наданлыг») тәһлил едәркән Фәхрәддин бәј сурәтини («Мүсибәти-Фәхрәддин») јада салан М. Казымова (Бакыдакы 246 №-ли мәктәб) бунларын охшар вә фәргли чәһәтләринин үзәриндә дајанды: «Наданлыг»да ики зијалы образы — Мәһәммәд аға вә Өмәр диггәти даһа чох чәлб едир. Кәндин мәдәниләшмәсини, маарифләнмәсини үрәкдән арзулајан, наданлыға, авамлыға гаршы чыхан јени фикирли бу кәнчләрлә «Мүсибәти-Фәхрәддин»ин гәһрәманы Фәхрәддин бәј арасында бөјүк јахынлыг, охшарлыг вардыр. Онларын һәр үчү елмли, тәһсилли олуб ачыгкөзлү, маарифпәрвәр, нәчиб сифәтләрә малик зијалылардыр. Фәхрәддин бәј јашадығы даирәдә мәктәб, хәстәхана ачмагла халгына хидмәт көстәрмәјә, онун көзүндән гәфләт пәрдәсини галдырмаға чәһд етдији кими, Мәһәммәд аға вә Өмәр дә бу истигамәтдә фәалијјәт көстәрирләр. Мәһәммәд аға мүәллимлик едир. Бу јолда чәтинликләрлә гаршылашса да, мүгәддәс сајдығы вәзифәсини вичданла јеринә јетирмәјә чалышыр. «дүз јолдан азмыш адамы дүз јола» кәтирмәји гаршысына мәгсәд гојур. О инаныр ки, елм, маариф күчү илә кәнди мәдәниләшдирмәк, адамлары тәрбијәләндирмәк мүмкүндүр. Өмәр исә шәхси нүмунәси, нәсиһәт вә мадди јардымы илә халгын маарифләнмәсинә чалышыр...»

Тә'лим материалыны мүәллимин мүгајисәли тәһлил етмәси шакирдләрдә диггәтин даһа фәал олмасына, јени биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә, дәрсин мараглы гурулмасына имкан верир.

Бәдии әсәрләрин мүгајисәли тәһлилиндән мүхтәлиф тә'лим үсулларыны лазыми гајдада тәтбиг шәрти илә (мүнтәзәм оларaг истифадә етмәклә) шакирдләрдә фәаллыг вә мүстәгиллијин инкишафына кениш шәраит јаратмаг мүмкүндүр.

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ ТАРИХИНДӘН

Аббас СӘМӘДОВ
(Һ. Зәрдаби ад. КПИ)

Коммунист Партијасынын рәһбәрлији вә бөјүк рус халгынын гардашлыг көмәјилә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулду. Азәрбајчан халгы өз тәбии вә мадди сәрвәтләринин саһиби олду сијаси-ичтимаи, маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә бөјүк дөнүш әмәлә кәлди. Совет һөкумәтинин 12 мај 1920-чи илдә вердији декретә әсасән, мәктәб диндән ајрылды, халгын ана дили вә әдәбијјаты тәдрис едилмәјә башланды, дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсинә имкан јаранды.

Мәктәбләрин јени гурулмасы илә әлагәдар олараг мүәллим һазырлығына, програм вә дәрсликләр јарадылмасына башланды. 1923-чү илдә биринчи вә икинчи дәрәчәли мәсаи (әмәк) мәктәбләри үчүн програм чап олунду. Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин програмында дејилирди ки, мәгсәд ушаглары милли әдәбијјатымызла ашина етмәк, милли әдәбијјаты онлара севдирмәк, әдибләримизин амал мәфкурәси илә онлары ашина етмәкдир»[1]. Һәмин програм шакирдләри сәтһи дә олса М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, А. Шаиг кими сәнәткарлар вә онларын әсәрләриндән нүмунәләрлә таныш едир. Лакин орада мүәллимләрә аид әсаслы методик көстәриш јохдур, гираәт материаллары бәдии чәһәтдән сөнүкдүр, синифдәнкәнар охуја аид төвсијә едилән мәтнләр чәтиндир, кичикһәчмли нәср әсәрләринә вә тәмсилләрә аз јер верилмишдир.

Икинчи дәрәчәли мәктәбләрин програмы илк тәшәббүс кими, өз дөврү үчүн әһәмијјәтли иди. Програмда көстәрилирди ки, «Биринчи вә икинчи синифдә (VI—VII синифләрдә) гираәтдә мәгсәд шакирдләрин фикирләрини ачмаг, лисани, бәдии вә әдәби мә'луматларыны гүввәтләндирмәк вә бу сурәтлә тарихи-әдәбијјата зәмин һазырламаг олдуғундан бу ики синифдә ән нәфис, ән парлаг әдәби әсәрләр вә парчалар интихаб олуначаг»*. Лакин орада «Түрк әдәбијјаты» ады алтында верилән бөлмәдә он једди јазычыдан јалныз М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт вә Һүсејн Чавид Азәрбајчан әдәбијјатыны тәмсил едир. Маарифпәрвәр шаир Сејид Әзимин мәшһур «Хан вә дәһган» сатирасы програмда синифдәнкәнар оху үчүн көстәрилир. Програмын «Молла Нәсрәддин дөврү» бөлмәсиндә журналын әһәмијјәти, гыса да олса, гејд олунур. Лакин молланәсрәддинчиләрдән һеч биринин, һәтта онун јарадычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин дә ады чәкилмир.

Програмда шакирдләрә әдәбијјат нәзәријјәсиндән («Гәваиди—әдәбијја») мүәјјән мә'луматын верилмәси нәзәрдә тутулур. Биринчи груп, јә'ни VI синфә аид материаллар сырасында әдәбијјат нәзәријјәсиндән нәср, һекајә вә тәмсилләрин ады чәкилмир. Икинчи групда исә (VII синифдә) тәсвир, тәһкијә вә мүһакимә һаггында мә'лумат верилмәси көстәрилир, лакин бунлара аид изаһат верилмир. Програмда классик әдәбијјатымыздан нүмунәләрин сечилмәси гејриғәнаәтбәхш олмушдур. Академик М. Меһдизадәнин тә'биринчә десәк, үмумијјәтлә, «програмда Азәрбајчан әдәбијјатынын орижиналлығы, онун мүстәгим тарихә малик олмасы унудулурду. Азәрбајчан әдәбијјаты османлы (түрк—А. С.) әдәбијјаты ичәрисиндә әридилирди»[1]. Програмда көстәрилир ки, «мәнзум вә ја мәнсур парча лүзум көрүлдүкчә үсул тәдриси вә ја әхлаг нөгтеји-нәзәриндән тәғјир вә тәдбил олуна биләр. Интихаб олуначаг әдәби әсәрләр вә парчалар» шакирдләрин мә'луматыны кенишләндирмәли, онларын мүһакимәсинә вә идракына мүнасиб олмалыдыр[2]. Програмын тәртибиндә бир сыра нөгсанлар да вардыр. Орада тарихилик принсипинә әмәл олунмамышдыр. Белә ки, «Молла Нәсрәддин дөврү»ндән сонра М. Ф. Ахундов, нәһајәт, Вагиф вә Видади верилмиш,

[1] Биринчи дәрәчәли мәсаи мәктәбләрин програмы. Бакы, 1923, сәһ. 19.

* Икинчи дәрәчәли мәсаи мәктәбләрин програмы, Бакы, 1923, сәһ. 10.

[1] М. Меһдизадә. Азәрбајчан совет мәктәбләринин тарихинә даир хүласәләр, Бакы, 1958, сәһ. 58.

[2] Икинчи дәрәчәли мәсаи мәктәбләрин програмы, Бакы, 1923, сәһ. 10.

Нәсими «суфи әдәбијјаты» нүмајәндәси адландырылмыш-
дыр. Програмда гардаш халгларын вә дүнја әдәбијјаты
классикләринин әсәрләриндән чох аз нүмунәләр көстәрилмә-
си дә онун нөгсанлы чәһәтләриндәндир. Бүтүн бу кими мәһ-
дуд чәһәтләрә бахмајараг, програм мүәллимләримизин еһ-
тијачыны хејли вахт өдәмәк бахымындан фајдалыдыр. Јени-
јени мәктәбләрин ачылмасы, дәрсликләрин тәртибаты вә ја-
радылмасы илә әлагәдар бу дөврдә, һәгигәтән, програма бө-
јүк еһтијач вардыр. Илк тәшәббүс олан һәмин програмын
әһәмијјәтини азалтмаг, гочаман сәнәткарымыз, маариф-
пәрвәр мүәллим А. Шаигин һазырладығы һәмин материалын
бөјүк гијмәти онда олмушдур ки, о, сонракы програмлар
үчүн әсаслы зәмин ролуну ојнамышдыр.

«Партијанын бәдии әдәбијјат һаггында сијасәтинә даир»
18 ијун 1925-чи ил тарихли гәтнамәсиндән сонра јени програм
вә дәрсликләрин тәртибиндә мүәјјән дөнүш јаранды.

1926-чы илдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмлары
нәшр едилди. Һәнәфи Зејналлы, Абдулла Шаиг, А. Мусахан-
лы вә В. Мустафазадәнин тәртиб етдикләри бу програмда бә-
дии әдәбијјатын сијаси-тәрбијәви әһәмијјәти гејд олунур,
мүәллимләрә методик истигамәт верилирди. «Мәктәбләрин
вә мүәллимләрин нәзәр диггәтинә» адлы мүгәддимәдә деји-
лир ки, педагожи техникумларын вә икинчи дәрәчәли мәктәб-
ләрин мүәллимләри бу програмы, онун чәрчивә вә системи
даирәсиндә тәтбиг етмәклә бәрабәр, өз характерләринә көрә
бу вә ја башга чәһәтләрини гүввәтләндирә вә ја ихтисар едә
биләрдиләр».[1]

Мүәллимләрә кениш сәрбәстлик верилмәсинин әсас сә-
бәби әдәбијјатын «јардымчы» фәнн кими тәдрис олунмасын-
дан ирәли кәлирди. Тәртибчиләр рус вә дүнја әдәбијјатынын,
еләчә дә гардаш халглар әдәбијјатынын Шекспир, Һүго,
Пушкин, Гогол, Лермонтов, Р. Нури, Максим Горки, Назим
Һикмәт кими көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләриндән нүму-
нәләрлә шакирдләри таныш етмәји лазым билмишләр. Бу
да програмын мүсбәт чәһәтләриндән биридир. Програмда
биринчи вә икинчи група ларын әдәбијјат материаллары «Ин-
гилабдан әввәл кәнд», «Ингилабдан әввәл шәһәр», «Јени һә-
јат мүбаризәси», үчүнчү вә дөрдүнчү групларда исә «Пәдәр
шаһы дөврү», «Дәрәбәји чәмијјәт дөврү», «Капиталист чә-

---

[1] Түрк дили вә әдәбијјат програмы, Бакы, 1926, сәһ. 4.

мијјәти дөврү», «Ингилаби чәмијјәт дөврү» ады илә бөлүн-
мүшдүр. Һәмин бөлкү илә әлагәдар олараг Фүзули «Дәрәбәји-
чәмијјәт дөврүнүн», М. Ф. Ахундов «Тичарәт буржуази-
јасы дөврүнүн», Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәд-
гулузадә «Капиталист чәмијјәти дөврүнүн» нүмајәндәси ки-
ми көстәрилирди. Програмда, тәәссүф ки, Азәрбајчан әдәбиј-
јатына, онун көркәмли сөз усталарына аз јер верилмишди.
Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, VII синифдә тәдрис олунан
ијирми једди јазычыдан дөрдү Азәрбајчан әдәбијјатынын нү-
мајәндәсидир (М. Ф. Ахундов, А. Сәһһәт, А. Шаиг, Һ. Чавид).
Мәрһум проф. Ә. Гарабағлынын тә'бirинчә десәк, јухары си-
нифләрдә бу вәзијјәт ачыначаглы, даһа дөзүлмәз иди.

Бәдии әдәбијјатын тәдриси саһәсиндәки мөвчуд нөгсан-
лары арадан галдырмаг үчүн партија вә дөвләтимиз вахтын-
да бир сыра чидди тәдбирләр көрмүшдү. Азәрбајчан Комму-
нист Партијасы VII гурултајынын гәрарларында дејилирди:
«Бизим мәктәбләр һәлә индијә кими кифајәт дәрәчәдә про-
летар нүфузу алтына алынмамышдыр. Мәктәбләрдә чох за-
ман кичик буржуа руһу һакимдир. Бу исә о мәктәбләрдә оху-
нан көһнә китаблар вә ишләнән көһнә үсуллардан әмәлә
кәлир. Мәктәбләр үчүн тәдрис китаблары, һабелә мәктәб
харичиндә охунан әдәбијјат, фәгәт пролетар мәфкурәсинә
мүтабиг олан әдәбијјат табе едилмәси фиргәнин әсас
мәсәләләриндән бири олмалыдыр».[2] Мәктәбләримиздә бөјүк
дөнүш јаратмаг, «кичик буржуа руһундан» хилас олмаг, је-
ни тәдрис китаблары, методик вәсаитләр тәртиб етмәк саһә-
синдә чох бөјүк ишләр көрмәк, шакирдләрин идеја-сијаси
тәрбијәсини јүксәлтмәк вә пролетар мәфкурәсинә саһиблән-
мәк үчүн бүтүн имканлар сәфәрбәрлијә алынды. Үмумијјәт-
лә, ијирминчи илләрдә нәшр олунмуш дәрсликләрдә («Гира-
әт китабы», «Милли гираәт китабы», «Ушаг чешмәји», «Ги-
раәт дәрсләри»...) гејри-бәдии, мәзмунча марагсыз, тә'лим-
тәрбијә чәһәтдән зәрәрли мәтнләрварды. Бу да һәмин дөв-
рүн мәһдуд чәһәтләриндән ирәли кәлирди. Лакин бу дәрс-
ликләрдә Г. Закир, С. Ә. Ширвани, И. А. Крылов, М. Ә. Са-
бир, А. Сәһһәт, А. Шаиг кими маарифпәрвәр сәнәткарларын
тәмсилләриндән нәзмән вә нәсрән верилмәси фајдалы тәдбир

---

[2] «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», II бур. сәһ. 8.

[2] Азәрбајчан коммунисти (б) фиргәсинин VII гурултајынын гәрар
вә гәтнамәләри, Бакы, 1926, сәһ. 32.

иди. Чүнки «ушаға сурәтләр, рәнкләр, сәсләр лазымдыр. Ушаг мүчәррәд идејалары севмир, она тарихчәләр, рәвајәтләр, һекајәләр, нағыллар лазымдыр».[1] Бир һәгигәт варды ки, дөврүн бә'зи дәрсликләри дини мүртәче маһијјәт дашыјан мәтнләрдән хилас ола билмәмишдир[2]. Буна көрә дә Азәрбајчан К/б/ П VII гурултајынын гәрарларында пролетар мәфкурәсинә ујғун дәрсликләрин тәртиб олунмасы вә нәшр едилмәси өн плана чәкилир. XVI Үмумбакы партија конфрансында Мәркәзи Комитәнин катиби Ә. Һ. Гарајев (1896—1937) гираәт китабларынын идеја-тәрбијә чәһәтдән «антисовет вә антипролетар маһијјәтли», гәлиз вә анлашылмаз бир дилдә олдуғуну гејд едир, дәрсликләрин кејфијјәтли тәртиб олунмасыны күнүн вачиб вә тә'хирәсалынмаз мәсәләси сајыр[3]. Бу кими мүһүм тәдбирләр көркәмли сәнәткарларын әсәрләриндән ән көзәл нүмунәләрин сечилиб дәрсликләрә салынмасына әсаслы көмәк едир. Лакин 20-чи илләрдә башга фәнләр кими, әдәбијјатын тәдрисинә дә «комплекс», «Далтонплан», «бригада—лабораторија» адлы мүртәче үсуллар чидди зәрәр вурмуш, бунларын тәрәфдарлары програм вә дәрсликләри лазымсыз сајмыш, тә'лимин тәшкилат формасы олан синиф—дәрс системинин әлејһинә чыхмышлар. Партија вә дөвләтимиз онлары вахтында кәскин тәнгид етмиш, мәктәбләримиздә елмләрин әсасларыны өјрәнмәјин конкрет јолларыны көстәрмишләр. ҮИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында» 5 сентјабр 1931-чи ил тарихли гәрарында дејилирди ки, елмләрин тәдриси гәти мүәјјән едилмиш вә диггәтли ишләнмиш програмлар, тәдрис планлары әсасында вә мүәјјән дәрс чәдвәлләри үзрә апарылмалыдыр. Гәрарда көстәрилмишдир ки, јени програмлар тәртиб етмәк, мувафиг методик вәсаитләр јаратмаг, мүәллимләрә тә'лимат вермәк, тә'лим-тәрбијә ишини чидди сурәтдә марксизм-ленинизм әсаслары үзәриндә јенидән гурмаг лазымдыр. «Мәктәбин өлүб кетмәси» һаггында антиленинчи нәзәријјәдән доған «лајиһәләр методу» адланан методу бүтүн мәктәб ишинин әсасына гојмаг тәшәббүсү мәктәбин һәгигәтдә дағылмаға доғру апарырды»[4]. Мәһз буна көрә дә партија тәшкилатлары, совет вә маариф органлары бүтүн имканлары сәфәрбәрлијә алдылар, мәктәбин јенидән гурулмасы, тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәси саһәсиндә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирдиләр.

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш мәгаләләри, Бакы, 1948, сәһ. 132.
[2] С. Камал. Гираәт дәрсләри, Бакы, 1926. Мүәллифләр групу. Әдәбијјат дәрсләри, Бакы, 1924—1928, Бешинчи ил, Бакы, 1928, 1929 вә с.
[3] «Бакински рабочи» 5 јанвар, 1927, № 3.
[4] Јенә орада, сәһ. 36.

Азәрбајчан совет мәктәбләриндә отузунчу илләрә гәдәр әдәбијјатын тәдриси чох чәтин вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир. Бу мә'нада әдәбијјат тәдриси тарихинин елми шәкилдә тәдгиги әдәбијјатымызын гаршысында дуран бир сыра елми-методик проблемләрин һәлли илә мөһкәм бағлыдыр.

Азәрбајчан дили кушәси

Ашағыдакы сөзләрдән һәр биринин мә'насыны вә һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну изаһ един.

Диггәт јетирсәниз мүәјјән едә биләрсиниз ки, ејни сәс бирләшмәләри дилимиздә шәкилчи вәзифәсиндә дә ишләнә билир. Буну конкрет мисалларла сүбут етмәјә чалышын.

Сиз, даш, саз, дур, көр, дар, су.

1. **Һәм сөз, һәм дә шәкилчи**
2. **Үчүндән икиси сәһвдир.**

1. Фонар, фәнәр, фанар.
2. Грамафон, граммафон, граммофон.
3. Стакан, истәкан, стәкан.
4. Мүндәрәчат, мүндәричат, миндәричат.
5. Аграном, аграном, агроном.

ҺАЗЫРЛЫГ ШӨ'БӘЛӘРИНДӘ ДИНЛӘЈИЧИЛӘРИ ИНША ЈАЗЫЈА ҺАЗЫРЛАМАҒЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Ингилаб БАБАЈЕВ
(М. Әзизбәјов адына АНКИ).

М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Нефт вә Кимја Институтунда һазырлыг шө'бәси 1969-чу илдән фәалијјәт көстәрир. Һәр ил бу шө'бәјә республикамызын кәнд рајонларындан, сәнаје мүәссисәләриндән вә орду сыраларындан тәрхис олунмуш јүзләрчә кәнч кәлир.

Мә'лум олдуғу кими, һазырлыг шө'бәсиндә тәһсил аланлар орта вә ја ихтисас мәктәбини битириб истеһсалатда чалышанлардыр. Кечиләнләри тәкрар етмәк вә али мәктәб үчүн там биликли тәләбәләр һазырламаг мәгсәдилә һазырлыг шө'бәсинин динләјичиләри Али вә Орта ихтисас тәһсили Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмиш ајрыча програм әсасында 7 ај мүддәтиндә мүһазирәләрә гулаг асыр, практик мәшғәләләр кечирләр. Динләјичиләр мүхтәлиф фәнләр сырасында әдәбијјаты вә ана дилини дә өјрәнирләр.

Һазырлыг шө'бәсинин динләјичиләри ән чоху 6—8 ил, ән азы 1—2 ил иш стажы олан кәнчләрдир. Бу, о демәкдир ки, онлар орта мәктәбдә алдыглары тәһсилдән хејли вахтдыр ки, ајрылыблар. Елә буна көрә дә динләјичиләр арасында јазылы нитги зәиф оланлара чох тәсадүф едилир.

Буну нәзәрә алараг тәдрис програмында шифаһи дәрсләр вә практики мәшғәләләрлә јанашы јазы ишләринә кениш јер верирәм.

Әлбәттә, орта мәктәбин VIII—X синифләриндә дил вә әдәбијјат үзрә кечилмиш материаллар даирәсиндә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини бәрпа етмәк һазырлыг шө'бәси үчүн ајрылмыш 210 саат мүддәтиндә һеч дә асан дејил. Јухарыда гејд етдијимиз кими, динләјичиләрин үмуми һазырлыг сәвијјәси ашағы олдуғу үчүн бә'зән һәр шеји јенидән башламаг лазым кәлир.

Групла үмуми танышлыг вә динләјичиләрин јазы савадыны мүәјјән етмәк мәгсәдилә биз илк олараг имла јазылардан истифадә едирик. Бу јазылар орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә апарылачаг ишин диагностикасыны әввәлчәдән мүәјјән етмәјә әсас верир.

Динләјичиләри имла јазылара һазырламаг ишиндә даһа чидди чәтинликләр гаршыја чыхыр. Буну нәзәрә алараг онлара инша јазмағын јолларыны бу јазыда верилән тәләбләри өјрәнмәјә хүсуси диггәт јетиририк. Илк нөвбәдә, иншанын мөвзусуну, һәмин мөвзу илә әлагәдар әһатә едиләчәк әсас фикри динләјичиләрин дәрк етмәсинә сә'ј көстәририк. Инша үчүн план тәртиб етмәји өјрәтмәјин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, динләјичиләрдән «Плансыз инша јазмаг олмазмы?» дејә суал верәнләр олур. Әлбәттә, белә суалларын мејдана кәлмәси, һәр шејдән әввәл, онунла әлагәдардыр ки, динләјичиләрә орта мәктәбдә иншаја план тутмаг бачарығынын ашыланмасына кифајәт гәдәр әһәмијјәт верилмәјиб... Буна көрә дә онлар плансыз инша јазмаға даһа чох мејл көстәрирләр. Һәтта инша јазмағы бачаранлар да чох заман план тута билмирләр. Һалбуки дүзкүн план тутмадан мүвәффәгијјәтли инша јазмаг чәтиндир. Буну нәзәрә алараг, биз динләјичиләрә нәинки план тутмағы өјрәдир, һабелә планда көстәрилән бәндләрин иншада нечә әһатә едиләчәјини дә өјрәтмәјә чалышырыг. Нәтичәдә баша дүшүрләр ки, инша үчүн әввәлчәдән тутулан план фикри мәнтиги ардычыллыгла ифадә етмәкдә мүһүм рол ојнајыр. О, бир нөв, мөвзунун скелетини тәшкил едир.

Динләјичиләрә өјрәдирик ки, һәр бир план үч һиссәдән: кириш, әсас һиссә вә нәтичәдән ибарәт олмалыдыр. Киришдә, әсас һиссә вә нәтичәдә һансы мәсәләләрдән бәһс едиләчәји конкрет маддәләрлә көстәрилмәлидир.

Бүтүн бунлар һаггында динләјичиләрә мә'лумат верилдикдән сонра онлара конкрет мөвзулар үзрә әввәлчә коллектив, сонра исә мүстәгил план тутмаг үзрә иш апарырыг. Динләјичиләрин мүстәгил тәртиб етдикләри планларын коллектив мүзакирәси чох марагды олур. Ишин еффектлијинә гүввәтли

тә'сир көстәрир. Бурада бири-биринә бәнзәмәјән јени-јени суаллар мејдана чыхыр.

Мүәјјән нәтичәләр әлдә етдикдән сонра инша јазмағын гајдалары, тәләбләри һаггында динләјичәләрә ашағыдакы мәзмунда конкрет мәсләһәтләр веририк.

1. Һәр һансы бәдии әсәрлә әлагәдар инша јазмаг үчүн әввәлчә әсәри оху, дәриндән фикирләш, јазычынын һәмин әсәри јазмагда мәгсәдини мүәјјәнләшдирмәјә чалыш.

2. Киришдә, әсас һиссәдә вә нәтичәдә нәләри, һансы мәсәләләри әһатә едәчәјин барәдә чидди дүшүн, онлардан һәр биринә мувафиг ад вер.

3. Әсас һиссәни бир нечә кичик һиссәјә ајыр вә онлары мүәјјән башлыгларла дәринләшдир.

4. Иншаны нечә башлајачағыны дәгиг мүәјјән ет.

5. Планын маддәләринә чаваб верәркән әдәбијјата, тарихә, мусигијә, инчәсәнәтә аид билдијин материаллардан истифадә етмәјә чалыш. Бу, јаздығын иншанын даһа долғун вә мәзмунлу олмасына көмәк едәр.

6. Иншаны јазаркән өзүнү там сәрбәст һисс етмәјә чалыш (елә бил ки, јахын бир достуна мәктуб јазырсан).

7. Нәтичәдә әсас һиссәни тамамламаға, јекунлашдырмаға сә'ј ет. Бурада үмумиләшдиричи фикир сөјләмәк, мәсәлән, јазычынын мәгсәдини әсәрин әсас әһәмијјәтини вә с. бир-ики чүмлә илә ифадә етмәјә чалыш.

8. Иншанын дилчә садә вә образлылығына диггәт јетир. Ајдын хәтлә јаз, һәр бир јени суала чаваб верәркән абзасдан башла.

Ил әрзиндә әдәби мөвзуларла јанашы, сәрбәст мөвзулар үзрә дә инша јазылар апарылмасына мүнтәзәм диггәт јетирмәк лазым кәлир. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, сәрбәст мөвзуда апарылан иншалар кәләчәк абитуријентләрә мүстәгил мүһакимә јүрүтмәји, бу заман фикрин мәнтигилији вә ардычыллығына риајәт етмәји өјрәтмәјә даһа әлверишли имкан јарадыр. Динләјичи сәрбәст мөвзу үзрә јазачағы иншанын планыны дүзкүн гурдугда, кифајәт гәдәр материал топладыгда планда көстәрилән суаллара ајдын вә дәгиг чаваб вермәји бачардыгда мүәллимин дә әмәјинин нәтичәси фәрәһли олур.

Ленин мәктәбдә охујаркән сәрбәст јазыја онун нә гәдәр јүксәк гијмәт вердијини М. И. Улјанова өз хатирәләриндә белә көстәрмишдир: «Сәрбәст јазы үчүн о, дәрс китаблары вә мүәллимин дедикләри илә кифајәтләнмәзди, китабханадан китаблар алар, охујарды, буна көрә дә онун јазылары мүфәссәл оларды, мөвзу чох јахшы ишләнәр, әсәр дә јахшы әдәби дил илә јазыларды. Јухары синифдә әдәбијјат дәрси апаран кимназија директору Володјаны чох севәр, әсәрләрини һәмишә тә'рифләр вә она ән јахшы гијмәтләр јазарды».

Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, сәрбәст мөвзуда инша јазан динләјичи әкәр мөвзуја аид әдәбијјат охујубса, онун јазысы мәзмунлу вә үмумијјәтлә, тә'минедичи олур. Хүсусилә, вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда сәрбәст иншалары динләјичиләр даһа јахшы јазырлар; «Доғма јурдум Азәрбајчан», «Ел билир ки, сән мәнимсән», «Совет адамы космоса јол ачыр», «ССРИ сүлһүн дајағыдыр» вә с. мөвзуларда онлар јүксәк сәвијјәли нүмунәви иншалар јазырлар.

Биз бу кичик мәгаләдә али мәктәбләрин һазырлыг шө'бәләриндә динләјичиләри инша јазмаға һазырламағын јалныз бә'зи мәсәләләриндән бәһс етмәклә мәһдудлашдыг. Үмид едирик ки, бир нечә иллик тәчрүбәмизлә әлагәдар сөјләдијимиз мүлаһизәләр республикамыздакы дикәр али мәктәбләрин һазырлыг шө'бәләриндә дил-әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини даһа да јүксәлтмәк саһәсиндә аз-чох фајдалы олачагдыр.

Бәдии әсәрләрин дили

IV—VII СИНИФЛӘРДӘ ДРАМ ӘСӘРЛӘРИНИН ДИЛИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Билал МУРАДОВ
(В. И. Ленин ад. АПИ)

Драм әсәри мүрәккәб жанра аид олдуғуна вә нисбәтән чәтин гавранылдығына көрә орта мәктәбдә онун тәдрисинә кеч башланылыр. Јени програмла илк дәфә V синифдә Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» әсәриндән бир парча өјрәдилир. VI синифдә М. Ф. Ахундовун «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» әсәриндән парча, VII синифдә исә М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» вә Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» пјесләри тәдрис олунур.

Драм әсәрләринин дили долғун вә мүрәккәб олуб, һәм сәһнә дилинин, һәм дә шифаһи нитгин данышыг тәрзинин хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирир. Бу ҹәһәт драм дилинин мәктәбдә өјрәдилмәсинин әһәмијјәтини шәртләндирир: шакирдләрдә сәһнә дили һаггында тәсәввүр јараныр, онларын театр, радио вә телевизија тамашаларыны даһа јахшы гаврамаларына, нитгләринин сәлисләшмәсинә, хүсусән интонасија ҹәһәтдән зәнкинләшмәсинә тә'сир көстәрир: һабелә шакирдләр сөзү вә ифадәни мәгамында ишләтмәк ,конкрет ситуасијаја ујғун ифадә формасы, интонасија тәрзи сечмәк кими баҹарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр.

Илк бахышда гәрибә көрүнсә дә, драм дилинә мәхсус әламәтин—диалогун өјрәнилмәсинә драм әсәрләриндән әввәл, һәлә IV синифдә «Алај оғлу» һекајәсинин тәдриси заманы башланылыр. Бу, тамамилә ганунаујғундур. Чүнки мүәјјән бир жанра хас олан ифадә формасы (нәсрә аид тәсвир вә тәһкијә, ше'рә аид тәрәннүм, драма аид диалог вә монолог) тәкчә һәмин жанрда ишләнмир, онлардан демәк олар ки, бүтүн жанрларда истифадә едилир. Буна көрә дә онларын һәр бири һәм бүтүн жанрлара аид үмуми әламәтләрә, һәм дә мүәјјән бир жанрла әлагәдар спесифик хассәләрә маликдир. Диалог да беләдир. Диалогун бүтүн жанрлара аид үмуми әламәтләри онун заһири ҹәһәтләридир: диалог бүтүн жанрларда ики вә даһа артыг шәхс арасында данышыгдан ибарәтдир; сурәтин әһвалыны, һисс вә дүшүнҹәсини, башга сурәтләр вә һадисәләр барәдә мә'луматыны, рә'јини ифадә едир. Бу ҹәһәтләри бүтүн жанрлара аид әсәрләрин тәдриси заманы мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Мәһз буна көрә дә диалога хас олан үмуми әламәтләрин өјрәдилмәсинә нәср әсәринин тәдриси заманы башламаг мүмкүндүр.

«Алај оғлу» һекајәсинин тәдрисинә програм үзрә 3 саат вахт ајрылыб. **Биринчи дәрсдә** әсәр һаггында үмуми мә'лумат (һекајәнин мүәллифи, јазылма тарихи, мөвзусу һагда) верилир вә охунур. Бу дәрсдә башга мәсәләләрлә јанашы, әсәрин дили үзрә ашағыдакы ишләр көрүлүр;, мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырыр ки, бурадакы сөз вә ифадәләрин бир гисми мүәллимләрин, башга бир гисми исә образларын дилиндәдир. Бу ики гисм сөз вә ҹүмләләрин охунуш тәрзи бир-бириндән фәрглидир. Јә'ни мүәллифин сөзләри нағыл, образларын сөзләри исә данышыг тәрзиндә охунмалыдыр. Имкан дахилиндә мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, јазычынын вә образларын сөзләрини ајырыб көстәрсинләр, јахуд дәфтәрә јазсынлар.

Икинчи дәрсдә һекајәнин мәзмуну сөјләниләркән дә образларын вә мүәллифин сөзләринин дејилишчә фәргләнмәсинә диггәт јетирилмәлидир.

«Алај оғлу» һекајәсинин тәһлилинә һәср олунмуш **үчүнҹү дәрсдә** мүәллим 203-ҹү сәһифәдә капитан Јенакијев илә сержант Јегоровун сөһбәтиндә нәдән бәһс олундуғуну сорушур. Шакирдләр мәтндән мисаллар кәтирмәклә көстәрирләр ки, онлар Ванја Солнтсев һаггында данышырлар. Капитан Јенакијев Ванјанын ким олмасы илә марагланыр, Јегоров исә Ванјанын башына кәләнләр барәдә, онун хасијјәти һаггында мә'лумат верир. Беләликлә, ајдынлашдырылыр ки, бу ики образын диалогунда үчүнҹү образын (Ванјанын) тәрҹүмеји-һалы, хасијјәти, заһири көрүнүшү барәдә мә'лумат верилир. Дәрслијин 206-ҹы сәһифәсиндә Биденко илә Ванјанын диалогу заманы исә Ванјанын сөзләри («Мәним әлифба китабым олма-

сајды, сиз мәни тута билмәздиниз... һеч еләә билмәјин, нечә олса, сизин јанынызда јенә гачачағам») онун өз характеринин бә'зи чәһәтләрини, хүсусилә, һазырчаваблығыны, өз фикри үзәриндә möhкәм дурдуғуну билдирир.

Бу изаһатлардан беләә нәтичә чыхарылыр ки, әсәрдә иштирак едәнләрин сөзләри васитәсилә өзләринин, һабелә башга образларын вәзијјәти, хасијјәти барәдә мә'лумат верилир. Бу нәтичәләр дәрсликдә верилмиш диалог һаггында нәзәри мә'луматын өјрәнилмәси јолу илә дәриндән мәнимсәдилиб möhкәмләндирилир.

V синифдә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесинин (биринчи пәрдә) дилинин өјрәнилмәсиндә дә дикәр жанрлара аид үмуми чәһәтләрдән башламаг лазым кәлир. Бу да чәтин сөзләрин изаһыдыр. Әсәр һаггында үмуми мә'луматлардан сонра чәтин сөзләр (тәгрибән 20 сөздүр) сечилиб јазылыр вә мә'насы изаһ едилир. Оху башланана гәдәр чәтин сөзләрин лүғәви (номинал) мә'насы ајдынлашдырылыр, онларын конкрет мәтн дахилиндәки мәзмуну исә оху заманы гавранылыр. Лүғәт үзәриндә ишдән сонра мәтнин охунмасы кәлир. Һәмин парчаны роллар үзрә охутмаг мәсләһәтдир. Мүәллим мүәјјән изаһатларла, ҝејдләрлә, репликаларла шакирдләри истигамәтләндирмәлидир. Онларын нәзәринә чатдырмалыдыр ки, һәр образын сөзү өз хасијјәтинә, әһвалына ујғун охунмалыдыр. Мәсәлән, Күлсүм вә Набатын бир-бирилә данышығында ишкүзарлыг, Күлсүм илә Имамвердинин данышығынын интонасијасында исә јумор, кинајә чалары үстүнлүк тәшкил етмәлидир.

Белә бир чәһәт дә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, бу парчада образларын данышығы сакит башлајыр; шәраит тәдричән кәркинләшдикчә, буна ујғун олараг онларын данышығы да кәскинләшир, гәтиләшир, даһа чидди характер алыр. Мәсәлән, Ејвазын Күлсүм, Аллаһверди вә Имамверди илә сөһбәти зарафатла башлајыб ән чидди мәсәләләрә—кәндлиләрин вәзијјәтинин ағырлығы, чара гаршы мүбаризә мәсәләләринә кечир. Јахуд, һәмин шәкил Күлсүм илә Набатын мәишәт барәдә сөһбәти илә сакит шәраитдә башлајырса, Бахшыкилин евинин ахтарылмасы барәдә Арамын вердији хәбәрлә әлагәдар олараг чох кәркин шәраитдә баша чатыр.

Дәрсликдәки парчанын мәзмуну үзәриндә иш апарыларкән, һабелә тәһлил заманы јери кәлдикчә, дил мәсәләләринә

диггәт јетирмәк, әввәлләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылан чәһәтләри тәкрарламаг, дәринләшдирмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә чәтин сөзләрин мә'насы соруршулмалы, шәклин әввәлиндә вә сонунда нәдән сөһбәт кетмәси барәдә суаллар верилмәли, шәклин әввәлиндәки данышыгларын оху тәрзилә сонундакы данышыгларын тәрзи бир-бирилә мүгајисә едилмәлидир.

Һәмин парчанын тәдрисинә һәср едилмиш дәрсләрин сонунда өјрәниләнләр, о чүмләдән әсәрин дилинә аид мәсәләләр үмумиләшдирилир вә јекунлашдырылыр. Кәстәрилир ки, драм әсәри диалоглардан ибарәтдир. Диалог бир нечә шәхс арасында данышыға дејилир. Бә'зи һалларда ремарка вә монологлардан да истифадә едилир. Монолог—сурәтин тәкликдә данышығына дејилир. Ремарка исә һадисәләрин баш вердији шәраит, образларын һәрәкәти вә әһвалы барәдә јазычы тәрәфиндән верилән гыса мә'луматлардыр.

Диалог нәср әсәрләриндә вә ше'рләрдә дә олур. Лакин драм әсәрләриндәки диалоглар онлардан фәрглидир. Драмда сурәтләрин данышығы бир гајда олараг кәркинлик шәраитиндә баш верир, јығчам олур, образын әһвалыны, хасијјәтини даһа сәррраст ифадә едир.

VI синифдә М. Ф. Ахундовун «Мүсје Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын гыса мәзмуну верилмиш дөрдүнчү пәрдә исә ихтисар олунмуш вә садәләшдирилмишдир.

«1905-чи илдә» әсәринин тәдрисиндә олдуғу кими, бу әсәрин дилинин дә ашағыдакы ардычыллыгла өјрәдилмәси мәсләһәтдир: чәтин сөзләрин изаһы, мәтнин дүзкүн интонасија илә охунмасы, ајры-ајры ифадәләрин бәдии вәзифәсинин ајдынлашдырылмасы, нәзәри мә'луматларын дәринләшдирилмәси.

Чәтин сөзләрин бир гисми дәрсликдә изаһ едилиб. Дикәр сөзләрин (дәрвиш, мүзајигә, мүсәлләг вә с.) мә'насыны мүәллим изаһ етдикдән сонра (һәмин сөзләр шакирдләрин лүғәт дәфтәринә јаздырылыр) охуја башланылыр.

Мүәллим кириш сөзүндә, һабелә оху просесиндә вердији репликаларла нәзәрә чатдырмалыдыр ки, Шәһрәбану диндар, чадуја инанан, јәни заманда дирибаш, забитәли гадын олдуғуна көрә онун сөзләри арамла, тәмкинли, гәтијјәтли аһәнклә охунмалыдыр, Шәрәфнисә тәчрүбәсиз, емосионал тәбиәтли, тәмиз гәлбли, мә'сум гыздыр, һагсызлыға, гәддарлыға гәтијјән дөзмүр. Буна ујғун олараг онун сөзләри сәмими, һәјәчан-

ла, бир гәдәр тәлашла дејилмәлидир. Мәстәли шаһ тәчрүбәли фырылдагчыдыр. О, гадынларын јанында өзүнү фөвгәл'адә адам кими апарыр, онлары мүхтәлиф васитәләрлә һејрәтләндирмәјә чалышыр. Буна көрә Мәстәли шаһын сөзләринин аһәнкиндә сүн'и дәбдәбә, пафос вә гәтилик дујулмалыдыр. Тәкчә Гуламәлијә өз фырылдағыны изаһ едәркән данышығында дахили севинч, өзүндән разылыг, әдабазлыг тону үстүнлүк тәшкил етмәлидир.

«Мусјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын мәтни үзәриндә иш заманы образларын данышығында онларын өзләринин вә дикәр образларын хасијјәти, бачарығы, тәрчүмеји-һалы вә с. барәдә мә'лумат верилмәси мәсәләси үзәриндә ајрыча дајанмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә синфә ашағыдакы сәпкидә тапшырыглар верилә биләр: Охудуғумуз мәтндә башга образларын Мәстәли шаһ һаггында дедији сөзләри сечиб јазын.

Шакирдләр тапшырығы тәгрибән беләә јеринә јетирирләр:

Мәстәли шаһ барәдә дикәр образларын дедији сөзләр:

ШӘҺРӘБАНУ ХАНЫМ — Бу галмагала бизи анчаг о чәр-чөп јыған Мусјө Жордан салыбдыр. (Үзүн Мәстәли шаһа тутуб). Баба дәрвиш, һәр нә билирсән она елә!

ШӘРӘФНИСӘ ХАНЫМ — Мусјө Жордан чох јахшы адамдыр. Бу јајда һәр күн гәрибә күлләрдән, чичәкләрдән дәстәләр бағлајыб Шаһбаз бәјлә мәнә көндәрирди ки, апар адахлына вер... О мәни өз гызы кими истәјир. Мән өзүмү өлдүррәм, гојмарам Мусјө Жорданын бојну вурулсун!

ШӘҺРӘБАНУ ХАНЫМ — Шәрәфнисә дә доғру дејир, Мусјө Жордан јазыгдыр, јахшы адамдыр. Бирчә бу ишдә тәгсирлидир ки, Шаһбазы јолдан чыхарыб, Парисә кетмәји бејнинә салыбдыр.

Бу сөзләрдән көрүндүјү кими, Мусјө Жордан јахшы адамдыр, меһрибандыр. Һәтта әввәлчә Мусјө Жорданын өлүмүнә гәрар верән Шәһрәбану ханым да онун јахшы адам олдуғуну е'тираф едир вә гәрарыны дәјишир.

Дәрсдә шакирдләрә белә бир тапшырыг да верилә биләр: Бәс Мусјө Жорданын өз сөзләриндән онун һансы сифәтләри ашкара чыхыр? Бу суалын чавабы тәгрибән белә олмалыдыр: Мусјө Жорданын өз сөзләриндән мә'лум олур ки, о, ингилаб нәтичәсиндә Парисдә баш вермиш дағынтылара дәриндән тәәссүф едир (һејф сәнә Парис, һејф сәнә көзәл пајтахт!). О, ингилабын әлејһинәдир, кралын тәрәфдарыдыр, өзүнү крал Луи Филиппә чатдырыб онун дәрдинә шәрик олмаг истәјир (Бу фачиәдир, илаһи, илаһи!.. Парис дағылыб, Франсанын сәлтәнәти позулуб, крал авара дүшүб. Әкәр кечиксәм, чапар кедәр. Сонра мән өзүмү тезликлә крала чатдыра билмирәм).

Беләликлә, конкрет мәтн үзәриндә иш апармаг јолу илә драм әсәриндә образын сифәтләринин өз сөзләри вә дикәр образларын онун барәсиндә дедикләри сөзләр васитәсилә ачылыб көстәрилмәси барәдә әввәлләр верилмиш мә'луматлар дәринләшдирилир вә мөһкәмләндирилир.

VII синифдә драм әсәрләри әсасән бүтөвлүкдә тәдрис едилир. Дәрсликдә М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзирихани-Ләнкәран» комедијасынын үчүнчү пәрдәсинин бир һиссәси вә дөрдүнчү пәрдә, дикәр һиссәләрин исә гыса мәзмуну, Ч. Чаббарлынын «Севил» пјесинин биринчи, икинчи вә дөрдүнчү пәрдәләри, үчүнчү пәрдәнин исә гыса мәзмуну верилиб. Һәмин әсәрләрин тәдриси заманы ашағы синифләрдә драм әсәрләринин дили үзрә өјрәдилмиш биликләри дәринләшдириб мөһкәмләндирмәк, үмумиләшдириб јекунлашдырмаг әсас мәгсәд олмалыдыр.

«Вәзири-хани-Ләнкәран» әсәриндә шакирдләрин мә'насыны билмәдији сөзләр чохдур (тәгрибән 90 сөз). Онларын һамысыны мәнимсәтмәјә имкан јохдур. Чәтин сөзләрин әксәријјәтинин мә'насы дәрсликдә верилдијинә көрә шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр ки, лазым кәлдикдә сәһифәләрин ашағысындакы лүғәтә бахсынлар. Дәрсликдә изаһы верилмәјән чәтин сөзләр лүғәт дәфтәринә јаздырылмалыдыр. Оху просесиндә, мәзмун үзәриндә иш заманы исә јери кәлдикчә шакирдләрин диггәти мүвафиг сөзләрә чәлб едилмәлидир.

Әсәрин тәһлили заманы образларын характерини өз сөзләри васитәсилә ачмаг мәсәләси кениш јер тутмалыдыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы тәрздә мүсаһибә апармаг мәсләһәтдир:

Суал: Үчүнчү шәкилдә ханын нечә адам олдуғуну биз нәдән көрүрүк?

Чаваб: Ханынын нечә адам олдуғуну әризәчиләри гәбул едәркән дедији сөзләрдән билмәк олур.

Суал: Бәс о нә дејир?

Ҹ а в а б: Хан чох күлүнч тәдбирләр көрүр. Бир нәфәр тәсадүфән башгасынын атынын көзүнү төкүб. Хан һәмин атын саһибинә дејир ки, кет сән дә онун атынын көзүнү чыхар. Шикајәтчиләрдән бири дејир ки, һаким онун гардашынын өлүмүнә баис олуб. Хан белә садә, ади иш барәдә мүәјјән гәрара кәлә билмир. Мүгәссирин сарај ә'јанларындан биринин танышы олдуғуну билдикдә исә әмр едир ки, шикајәтчи һакимә хәләт, пул вермәлидир. Хан бу чүр садә мәсәләләри ағыр вәзифә һесаб едир.

С у а л: Бәс Тејмур ағанын данышығындан онун нә кими сифәтләри мә'лум олур?

Ҹ а в а б: Тејмур ага дејир ки, мән өлүмдән горхмурам. Нишанлым Нисаны зүлм јувасында гојмајачағам, көтүрүб апарачағам. Ону һәбс етмәјә кәләнләрә дејир ки, мәни асанлыгла ханын јанына апармаг олмаз. Јалныз башымы апара биләрсиниз. Тејмур ага хан е'лан едилдикдә вәзирин нөгсанларыны үзүнә дејир, ону вәзирликдән азад едир. Бунунла белә вәзирин кәләчәкдә раһат һәјатыны тә'мин едәчәјини билдирир. Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, Тејмур ага мәрд, горхмаз, ҹәсарәтлидир, ејни заманда рәһмлидир, өз севкилисинә сәдагәтлидир, нишанлысынын гајғысына галыр вә с.

Дәрсдәки конкрет шәраитдән асылы олараг Нисанын, вәзирин, Шө'лә ханымын характерини ајдынлашдыраркән дә бу сәпкидә иш апармаг олар.

«Севил» пјесинин дилинин өјрәнилмәсиндә интонасијаја диггәт јетирилмәси ән ваҹиб мәсәләләрдән бирилир. Чүнки бурадакы бә'зи образлар оху интонсијасынын тәрзиндән асылы олараг мүхтәлиф чүр гавраныла биләр. Бу, хүсусилә Күлүшүн данышығына, һабелә Севилин сон пәрдәдәки сөзләринә аиддир. Әкәр онларын сөзләри гејри-ҹидди интонасија илә дејиләрсә, дүшүнүлә-дүшүнүлә, бир гәдәр тәмкинлә охунмазса, онлар јүнкүл хасијјәтли, дајаз дүшүнҹәли, әхлагҹа мөһкәм олмајан, дәлисов адамлар тә'сири бағышлајарлар.

Пјесдәки образларын данышығынын интонасијасыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн шакирдләр охунун илк анларындан истигамәтләндирилмәлидир.

Биринҹи пәрдәнин әввәлиндә Күлүшүн вә Севилин данышығынын интонасијасы нечә олмалыдыр? Буна ремаркалар истигамәт верир. Илк ремарка беләдир: «Балашын еви. Көһнә гајда илә дөшәнмиш ев. Севил **тәк отуруб** охујур. (Курсив мәнимдир — Б. М.). Көрүндүјү кими, ев көһнә гајда илә дөшәниб. Өзү дә Севил дөшәјиб. Демәли, Севил көһнә фикирли, көһнә дәблә јашајан гадындыр. Ремаркадакы «**тәк отуруб** охујур» ифадәси онун ичтимаијјәтдән кәнар кәзмәсинә, адамлара ујушмамасына, буна көрә дә тәнһа галмасына ишарәдир. Демәли, Севилин һәм маһнысында, һәм дә Күлүш илә данышығында көһнә фикирли гадынлара мәхсус мүтилик, һүзнлүк, мәзлумлуг интонасијасы олмалыдыр. Күлүшүн илк сөзләри дә Севилин әһвалынын бу чүр олдуғуна ишарәдир. Күлүш дејир: «Севил, нә үчүн белә **солғунсан**, јохса бир јерин **ағрыјыр?**» (Курсив мәнимдир — Б. М.). Күлүш исә Севилин там әксинәдир. О, даима фәаллыға, һәр шеји ајырд етмәјә, көһнәликләри дәјишмәјә, адамлара гајнајыб-гарышмаға мејллидир. Һәтта ремаркада да бу ҹәһәтә ишарә вар. О, Севилин отағына «әлиндә лампа кәлир». Бурада «лампа» сөзүнүн рәмзи мә'насы вар. Ону әлиндә тутан Күлүш өзү илә ишыглыг, ајдынлыг кәтирир. Демәли, Күлүшүн данышығында никбинлик, өзүнә инам, тәмкинлилик, дүшүнҹәли мүбаризлик интонасијасы олмалыдыр.

Биринҹи пәрдәнин әввәлиндә Севил илә Күлүшүн данышығында башга бир ҹәһәтә дә диггәт јетирилмәлидир. Бу онларын сөһбәтинин сакит тәрздә башлајыб, кет-кедә кәскинләшәрәк драматикләшмәсидир. Күлүш Севилин әһвалыны сорушур. О исә дејир ки, Балаш чох ишләјир, вахтында јемир, мән исә тәнһа галырам. Бунунла белә Севил өз аилә һәјатына гәтијјәтлә е'тираз етмир; әввәлләр онлар јохсул идиләр, инди вар-дөвләтә чатмышлар, бирҹә Балашын чох ишләмәси писдир...

Доғрудур, Севилин данышығында онун өз вәзијјәтиндән кизли наразылығы дујулур. О дејир ки, рус, ермәни арвадлары ишләјирләр, биз исә јох. Бунунла белә о јенә мүтидир. Арзуладығы јенилик дә Балаш үчүндүр: «Аллаһын алтында әлимдән бир иш кәлә иди, көр нечә Балаша көмәк едәрдим».

Лакин Севил Күлүш илә сөһбәт етдикҹә бу сакит, мәзлум гадында нараһатлыг, тәлаш јараныр. Онун һәјатыны дәјишдирмәк барәдә дедикләри, мә'насыны Севилин јахшы баша дүшмәдији сөзләр ону тәшвишә салыр. Әввәл сакитҹә данышан бу гадынын сөзләриндә һәјәҹан артмаға башлајыр:

Севил: Нечә? Нечә? Тәшт-тәбағы сындырачагсан?.. Күлүш, сән аллаһ, бир мәни јахшы-јахшы баша сал көрүм, нә едирсән?

«Нечә?» сөзүнү Севилин ики дәфә тәкрар етмәси, «јахшы» сөзүнү гошалашмыш шәкилдә демәси, онун кечирдији дахили кәркинлијин нәтичәсидир вә һәмин ифадәләрдәки интонасија чаларлары да буну ифадә етмәлидир.

Образларын данышығынын өз вәзијјәтинә ,хасијјәтинә ујғун охунмасыны вә данышыгларын кетдикчә кәркинләшмәсини дикәр парчалар әсасында да изаһ етмәк олар. Мәсәлән, икинчи пәрдә дә Күлүш илә Дилбәрин сөһбәти сакит тәрздә башлајыр. Дилбәрин әввәлчә дедији «Күлүшчан, дилиниз чох ити дејилми»? ифадәсиндә әдабазлыг, кизли бир кинајә чалары вар, кәскинлик јохдур. Күлүшүн илк чавабы да әсасән беләдир, лакин бир гәдәр кәскин вә гәтидир: «Бағышлајын, тәзәчә итиләтдирмишәм, чархдан инди кәлмишдир». Дилбәрин сонракы сөзләриндә исә кәскинлик артыр, кинајә чалары фишхәндә чеврилир: «Дејирәм ахы... Анчаг көзләјин, даша тохундурмајасыныз». Бу ики образын диалогу бу гајда илә кәркинләшир, онлар бир-бирини сөзлә нештәрләјирләр. Дилбәрин данышығындакы заһири инчәлик («Күлүшчан») вә әдабазлыг, заһири әдәб-әркана ујғун кинајә («анчаг көзләјин, даша тохундурмајасыныз») тәдричән һәјасызлыға, һарынлыға кечир («һаны мәним стаканым? Мән бу күн гәсдән ичәчәјәм. Балаш мәни тәк бурахмаз, дејилми?.. Мән дә горхаг дејиләм, јаман да дөјүшкәнәм: кәлләм бәрк, бујнузларым итидир»).

Програмда нәзәрдә тутулдуғу кими, VII синифдә ашағы синифләрдә верилмиш нәзәри билникләр, о чүмләдән драм дилинә аид билникләр үмумиләшдирилиб системә салыныр. Драм дилинин компонентләри олан диалог, монолог вә ремарка һаггында шакирдләрин мә'луматлары тәкрар едилиб мөһкәмләндирилир, драм әсәрләриндә диалогун драматиклији, јығчамлығы, охунма гајдасы, образларын характеринин ачылмасындакы ролу кими хүсусијјәтләри үзәриндә ајрыча дајанылыр. Һәмин чәһәтләр синифдә өјрәнилмиш әсәрләрдән, һабелә шакирдләрин мүталиә вә ја тамаша етдији пјесләрдән кәтирилән мисалларда бир даһа ајдынлашдырылыр, әсасландырылыр вә шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирилир.

Елми-нәзәри гејдләр

ЗАМАН ЗӘРФЛӘРИНИН СЕМАНТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Гара МӘШӘДИЈЕВ
(Азәрбајчан ССР ЕА)

Зәрфләрин әсил маһијјәти вә јери түркологијада вә еләчә дә үмуми дилчиликдә мүбаһисәли мәсәләләрдән биридир. Бу вахта гәдәр һәмин нитг һиссәсини башга нитг һиссәләриндән ајыран дәгиг принсип вә ме'јар лазыми дәрәчәдә мүәјјәнләшдирилмәмиш, онун мүһүм әламәт вә сәрһәдләри ашкар едилмәмишдир. Мә'лум олдуғу кими, нитг һиссәләри сөз синифләридир. Синиф дедикдә үмуми чәһәтләрә малик олан елементләрин топлусу нәзәрдә тутулур. Бир һалда ки, нитг һиссәләри сөз синифләридир, демәли, онлар дил ваһиди олан сөзләрин үмуми вә фәргли чәһәтләринә әсасән мүәјјәнләшдирилмәлидир. Сөз сәсләнмә илә мә'нанын вәһдәтиндән ибарәтдир. Сөзләр објектив сурәтдә бу ики әсас чәһәтә көрә охшар вә ја фәргли олур. Белә ки, нитг һиссәләри сөзүн бу ики тәрәфинин—материал, сәсләнмә чәһәтинин вә бир дә семантикасынын фәргли чәһәтләринә көрә бир-бириндән сечилир. Мәсәлән, әкәр исим синфинә дахил олан сөзләр әшјаны ифадә едир (онларын семантик тәрәфи) вә һаллара көрә дәјиширсә (онларын материал тәрәфи), онда сөзләрин һаллар үзрә дәјишмәси ејни заманда онларын мүхтәлиф сәс габығында тәзаһүр олунмалыдыр[1].

Фе'л синфинә дахил олан сөзләрин әсас хүсусијјәтләри һәрәкәти билдирмәси (онларын семантик тәрәфи), заман вә формача дәјишмәсидир (онларын материал тәрәфи).

[1] Бах: В. Н. Шмелев. О сущности наречий. «Вестник Московского университета», № 6, 1966, сәһ. 62.

Зәрфләри дә хүсуси бир сөз синфи кими башга сөз синифләриндән фәргләндирәркән, мәһз белә бир принсипдән чыхыш етмәк лазымдыр. Јә'ни зәрф нитг һиссәсини тәшкил едән сөзләр дә исим, сифәт, фе'л кими хүсуси форма вә мә'на хүсусијјәтләринә малик олмалыдыр. Белә һалда гаршыја суал чыхыр: зәрф синфини тәшкил едән сөзләрин әсас хүсусијјәтләри һансылардыр? Чох вахт дилчилик әдәбијјатында зәрфләрин хүсуси бир сөз синфи кими мөвҹуд олмадығы фикринә тәсадүф олунур. Алимләр белә бир мүддәадан чыхыш едирләр ки, зәрфләр хүсуси, мүстәгил сөз синфи олмајыб, фе'ли характеризә едир, јә'ни онлар өз мүстәгил мә'наларына көрә дејил, структур формал әламәтләринә, фе'ли мүәјјәнләшдирмәк габилијјәтинә көрә ајрылыр. Она көрә дә әксәр һалларда зәрфләрә мүхтәлиф хүсусијјәтли сөзләр дахил едирләр. Елә буна көрә чох вахт бу вә ја башга сөзүн һансы сөз синфинә дахил олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур; мәсәлән, **јахшы** сөзү бә'зи һалларда әшјаја аид олуб сифәт кими характеризә едилирсә, фе'лләрә аид олдугда зәрф кими көтүрүлүр. Әкәр биз зәрфләри дә хүсуси сөз синфи кими көтүрүрүксә, демәли, онлары мүәјјәнләшдирәндә исим вә фе'лләрдә олдуғу кими, бураја дахил олан сөзләрин семантик материал кими формалашма хүсусијјәтләрини көтүрмәлијик.

Диалектик материализм өјрәдир ки, заман, мәкан вә сәбәб мүстәгил варлыглар дејил (әшјалардан-шејләрдән фәргли олараг). Она көрә ки «...шејләр мәкан вә заман мөвҹудлуғуну фәрз етмир, әксинә, мәкан вә заман шејләрин мөвҹудлуғуну фәрз едир...»[1] Буна көрә биз **бурада ,инди, о вахт** типли зәрфләрин мәкан, заман вә сәбәб билдирдијини сөјләркән мәһз ону әсас тутуруг ки, бу гәбилдән олан сөзләр реаллығы, һадисә вә шејләр арасындакы мүнасибәтләри (локаллығы, темпераллығы вә каузаллығы) ифадә едир. Бурадан белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, зәрфләрин «семантик» саһәси дедикдә, һәјат һадисәләри мүнасибәтләринин (мүәјјән типләринин) ифадәси нәзәрдә тутулмалыдыр.

В. И. Ленин көстәрмишдир ки, мүнасибәтләр әшја дејил, о, һисс органлары тәрәфиндән гаврапылмыр. Буна көрәдир ки, мүнасибәт катеғоријасы әшја вә әламәт категоријасындан даһа мүрәккәбдир вә бу, зәрфин семантик тәһлилинин даһа чох чәтинликләрлә бағлы олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

---

[1] Бах: В. И. Ленин, Әсәрләри, 38-чи чилд, Бакы, 1964, сәһ. 61.

Фикримизи конкрет мисалларла әсасландырмаға чалышаг. Илк нүмунә олараг **инди** зәрфинин семантикасына нәзәр салаг. «О, гапыја чыхмышды вә **инди** анчаг ајаглары көрүнүрдү» ҹүмләсиндә **инди** зәрфи һадисәнин баш вердији заманы билдирир. Тәдгигатчылар заман зәрфләрини араштырыркән, онларын анчаг бу хүсусијјәтини гејд етмәклә кифајәтләнир вә бир шеји јаддан чыхарырлар ки, иш, һадисә мүәјјән заман дахилиндә (мәсәлән, **инди, сонра, дүнән**) һәр һансы бир шәхс тәрәфиндән иҹра олунур. Башга сөзлә, һәр һансы бир һәрәкәтин мүәјјән иҹрачысы, јә'ни субјекти олур. Бу заман субјектин һәрәкәти иҹра етдији вахт там конкрет билдирилмир. о, анчаг кениш контекстдән ашкар олур вә мәтндәки башга нитг һиссәләринә аид сөзләрлә ифадә едилир. Мәсәлән, јухарыдакы ҹүмләдә «инди» сөзүнүн семантикасы «о, гапыја чыхмышды» ифадәси илә даһа да конкретләшир.

Јахуд «**Инди** нә олуб, аллаһа шүкүр сәнә», «**Инди** кечмиш зүлм вә изтираблар дүнјасындан јалныз бир хатирә галмышды» («Азәрбајҹан һекајәләри») ҹүмләләриндә «**инди**»нин билдирдији замана нисбәтән, «**Инди** билдим ки, гејрәт мејданында тәк дејиләм» (Н. Нәриманов) ҹүмләсиндәки «инди»нин билдирдији заман конкретдир.

Инди вә **сонра** сөзләри заманын конкрет кәмијјәтини билдирмир. Онларын заман мә'налары үмуми характерлидир. Мәсәлән, «**Инди** зәһирмар гочалыг көзләримин ишығыны алыб» (Ә. Вәлијев) ҹүмләсиндәки **инди** сөзү **һәм бу һәфтә, һәм дә бу дәгигә кими** семантик заман чаларлыгларыны ифадә едә билир. Демәли, **инди** вә **сонра** зәрфләри субјектин иҹра етдији һәрәкәтләр арасындакы истәнилән заманы, аны (јә'ни мүхтәлиф заман нөгтәләрини) ифадә едир.

Бу вахт зәрфи һәрәкәтин баш вердији заманы билдирир. Бурада әсас ҹәһәт һәмин вахтын данышыг анында актуал олмасыдыр. Мәсәлән, «**Бу вахт** Ивановун танкындакы көрпә ширин јухудан ајылды...»

Онда, инди, сонра типли зәрфләр вә онларын синонимләри олан **о вахт, о күн, бу вахт, бу күн, дүнән, сабаһ** кими сөзләр заман билдирмә вәзифәси илә јанашы, ишарә етмәк функсијасы да дашыјыр. Онларын билдирдији заман чох үмуми сәчијјәли олур. **Онда, о вахт, дүнән** сөзләри кечмиш заман, **бу вахт, бу күн, инди** индики заман, **сонра, сабаһ** исә кәләҹәк заман саһәсинә аиддир. Лакин **инди** вә **сонра** зәрфләри контекстдән асылы олараг өз саһәләрини дәјишә билир. Мәсәлән, «Онда

кәлмишдим» ифадәсиндән фәргли олараг, «Бирдән бәј һаггымызы вермәз, **онда** биз батыб гырыларыг ки» чүмләсиндәки «онда» сөзү һәрәкәтин ичрасына олан мүнасибәтин кәләчәк замана аид олдуғуну билдирир; «Машын кур ишығыны мәним үстүмә саланда **о саат** дајаначаг», «Зәнки чәкдик, гуллугчу чыхыб деди ки, аға **бу саат** кәләчәкдир» (**Н. Нәриманов**) — чүмләләриндә **онда** вә **инди** зәрфләринин синоними кими чыхыш едән **о саат** вә **бу саат** сөзләринин мә'налары кәләчәк заманла бағлыдыр. Бунлардан фәргли олараг, **Бу саат** Рза хан бир гәмли хәбәр кәтирибдир» чүмләсиндәки **бу саат** сөзүнүн заман мә'насы исә кечмиш заман саһәси илә әлагәләнир.

Дилимизин лүғәт тәркибиндә заман мә'насы дашыјан бир сыра исимләр дә вардыр: **ахшам, сәһәр, кечә, күндүз, ил, ај, һәфтә, саат** вә с. Бу кими исимләрә бә'зи көмәкчи сөзләрин гошулмасы илә заман билдирән зәрфләр јараныр. Мәсәлән, «**Сабаһа јахын** чајхана ишләјирди», «**Кечә јарысы** Түкәз хала ипи бошалдыб Гәдим дүнјаны јерә ендирди».

Бундан башга, ајры-ајры исимләрә «икән» артырмагла да заман мә'налы сөзләр јаратмаг олур: «О, **кечә икән** кәлди».

Исимләрлә ифадә олунан заманын даһа да дәгигләшдирилмәси үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә олунур ки, бунлардан бири сајлардыр. Мәсәлән, «**Ахшам саат доггузда** јенә дә отағымын гапысыны бағлајыб, јун шалы саһибинә көндәрмәк үчүн шкафдан чыхартдым» (**М. Ибраһимов**).

Заман зәрфләринин марагды хүсусијјәтләриндән бири дә садә заман зәрфләринин тәкрары илә бағлыдыр. Мәсәлән, **кеч-кеч, тез-тез, јаваш-јаваш, аз-аз, чох-чох** вә с.

Дејиләнләри нәзәрә алмагла заман зәрфләрини мә'наларына көрә ашағыдакы групалара ајырмаг олар:

1) һәрәкәтин заманыны дәгигләшдирән зәрфләр: **тез-кеч, сәһәрләр, күнорта, ахшамчағы, сәһәрчағы, инди, о заман, кечәјары** вә с.;

2) һәрәкәтләр арасындакы мүнасибәтләри дәгигләшдирән зәрфләр: **әввәлләрдә, сонраларда, ејни заманда, бир вахтда, ејни вахтда, сабаһа гәдәр, ахшама кими** (бу кими тәркибләр адәтән гошмаларла ишләнир);

3) һәрәкәтин ичрасынын давамлылығыны дәгигләшдирән зәрфләр (заман өлчүсү билдирән зәрфләр): **һәфтәләрлә, ајларла, илләрлә, дәгигәләрлә, ил әрзиндә, һәфтә әрзиндә** вә с;

4) һәрәкәтин тәкрарлығыны билдирән зәрфләр: **һәр күн, һәр саат, һәмишә, дәфәләрлә, күнбәкүн** вә с.

«СИРЛӘР ХӘЗИНӘСИ» ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Хәлил ЈУСИФОВ
(Һ. Зәрдаби ад. КПИ)

Орта мәктәбдә тәдрис олунан «Сирләр хәзинәси» поемасынын јазылмасындан 800 ил кечир. Әсәр Азәрбајчан интибаһынын надир инчиләриндән, Шәрг дидактик поезијасынын гијмәтли абидәләриндән биридир.

«Сирләр хәзинәси» адындан көрүндүјү кими, заһирән Низамијә гәдәр Јахын вә Орта Шәрг әдәбијјатында кениш јајылан әсәрләр сырасына дахилдир. Мөвзуча, мәгсәдчә, мүәјјән дәрәчәдә «Кәлилә вә Димнә», «Һәдигәтүл-һәгајиг», «Сијасәтнамә», «Габуснамә», «Чәһар мәгалә» вә с. бу кими әсәрләрә јахын олан «Сирләр хәзинәси» һәм дә онлардан фәргләнир. Даһи шаир санки өзүнә гәдәрки дидактик әдәбијјаты јекунлашдырыб она јени һуманист, демократик истигамәт верир.

«Сирләр хәзинәси»ни, сөзүн һәгиги мә'насында Низаминин јарадычылыг манифести адландырмаг олар. «Хәзинә» адыны әсәрә шаир тәсадүфи вермәмишдир. О, доғрудан да һәјатын мүхтәлиф саһәләрини әһатә едән, чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринин рәнкарәнк сурәтләр силсиләсини јарадан, чохлу јени фикирләр, идејалар, гәнаәтләр ифадә едән бир әсәрдир. Шаир дидактик поема жанрынын имканларындан бачарыгла истифадә едиб лирик монологлар шәклиндә охучу илә сөһбәт едир, ону дүшүндүрән, нараһат едән проблемләрә тохунур, тәнгид вә тәгдир едир, каһ нифрәт, каһ мәһәббәтини билдирир, орта әсрләрин гаты зүлмәти ичәрисиндә ишыға, һәгигәтә, хејирә доғру чағырыр.

Поема мүхтәлиф мәсәләләрә һәср едилмиш мүгәддимә, 20 мәгаләт (сөһбәт) вә бу ијирми мәгаләти епик лөвһәләрлә

екс етдирән 20 кичик һекајәдән ибарәтдир. Китабын тамамланмасы һаггындакы кичик бир бәһслә поемаја јекун вурулур.

Мәгаләтләрдә шаир сәрбәст шәкилдә, лирик монологлар формасында зәманәсиндән, кечмишдән, бу күндән, сабаһдан сөз ачыр, ичтимаи, әхлаги, фәлсәфи мәсәләләрә тохунур. сәнәтин дилилә көј кими курлајыб шимшәк кими чахыр, јашыл чәмәнләр үчүн баһар јағышына чеврилир, чүрүк эгидәләрә, зәрәрли адәт вә әмәлләрә, гејри-инсани һәрәкәт вә сифәтләрә гаршы кәсичи бир гылынч олур, јаралы, дәрдли үрәкләр үчүн дәрман верир, ән сағалмаз хәстәликләр үчүн (әлбәттә, ичтимаи хәстәликләр нәзәрдә тутулур) ничат јолу көстәрир. Һәр јердә садә, зәһмәткеш адамларын мүдафиәчиси, пәрәстишкары, һаким тәбәгәләрин гәними кими чыхыш едир.

Низами поемада ичтимаи әдаләт мәсәләсинә даһа чох јер верир. Ону ән чох нараһат едән һөкмдар вә халг мәсәләсидир. Мәгаләт вә һекајәләрин бир чоху бу мөвзуја һәср едилмишдир. Бу һекајәләрдә Низами дөвру үчүн ән актуал, һамыны дүшүндүрән бир мәсәлә — һөкмдарын халга мүнасибәти, рәфтары мәсәләси гојулуб һәлл едилир. Доғручу бир заһид өлүмдән горхмајараг шаһын әдаләтсизлијини онун үзүнә дејир ки, Нуширәванын зүлмүндән кәндләр, шәһәрләр харабаја чеврилир. Султан Сәнчәрин әдаләтсизлији, халгын гејдинә галмасы үзүндән онун адамлары халгы инчидир вә ачиз бир гары бунун үчүн Султан Сәнчәрин әтәјиндән јапышараг ону залымлыгда, ган ичәнликдә, әдаләтсизликдә иттиһам едир. Низами «нағыл» данышмыр, каһ Султан Сәнчәри јахалајан гарыја, каһ да доғручу заһидә чеврилир, дөврүнүн һакимләрини баша салмаға чалышыр, һәдәләјир, горхудур, утандырыр. Даһи шаир дөврүнүн залым һөкмдарларыны каһ ахирәтлә горхудур, каһ да зүлмүн бу дүнјада она зијан, зәрәр јетирәчәјиндән данышыр:

Аләми ким фәтһ ејләјәр зүлм илә,
Мүлкү әдаләтлә аларлар әлә.
Һәр нә дејил әдл, јадындан чыха!
Һәр нә дејил инсаф, о чыхсын јоха!
Әдл әмириндир, чаһаны шад елә,
Ишчи исән, мүлкүнү абад елә.
Мәмләкәт әдл илә олар пајидар,
Ишләрин әдл илә олар бәргәрар.

«Сирләр хәзинәси»ндә зүлм вә әдаләт, һөкмдар вә халг мәсәләси кениш јер тутса да, шаир башга мәсәләләрә дә тохунмуш, инсанын бөјүклүјүнә, үлвилијинә, илаһи гүдрәтинә, јүксәк камалына мане олан бүтүн гүсурлара, мәһдудлуглара гәнгиди јанашыр, рәнкарәнк образлар, лөвһәләр јарадараг ону учалдыр, чисмән, мә'нән ону јүксәк көрмәк истәдијини изаһ едир. Шаир каһ бәшәр тарихинә өтәри бир нәзәр салыр, хошбәхтлик бахымындан кечмишлә бу күнү гаршылашдырыр, кечмишдә инсанларын даһа хошбәхт олдуғуну сөјләсә дә, индики дөвру инсан үчүн даһа јүксәк мәрһәлә сајыб ону бу јени дөврә ујғун јашамаға, бош дајанмамаға јөнәлдир, ишсиз дајанмағы ағылсызлыг сајыр, она көрә дә һамыны ишләмәјә, јазмаға, јазмаса, һеч олмаса гәләм јонмаға, јә'ни ишләмәсә дә, ишләјәнләрә көмәк етмәјә чағырыр.

Низами бә'зән охучуну дүнјанын ишләринә нәзәр салмаға, кечмишдән вә ја бу күндән ибрәтләнмәјә чағырыр, һәјат вә инсан һаггында хәјјамвари дүшүнчәләрә далыр, ибрәтли лөвһәләр јарадыр.

Шаир бә'зән кәдәрли дүшүнчәләрә, инсан һәјатынын гәмли фачиәләрини хатырламаға мәчбур олур. Бәлкә 400 ил сонра Авропа интибаһынын ән бөјүк нүмајәндәси олан Шекспирин дедији кими, «дүнјанын мәһвәриндән чыхмасы» бу кәдәрли монолога сәбәб олмушдур? Ахы Шекспирин гәһрәманы Һамлет дә инсан ејбәчәрлијинин һәр чүр тәзаһүрүнү көрәндән сонра гәбиристанлыгда Јорикин кәлләсинә тәхминән ејни фәлсәфи мүһакимә илә мүрачиәт едир. Бир чох мәсәләләрдә олдуғу кими, бурада да Низами илә Шекспир—Шәрг вә Гәрб Интибаһынын бу ики бөјүк нүмајәндәси јарадычылыг гајәси илә бир-биринә нә гәдәр ујғун кәлир, бир-бирини тәсдигләјир. Низамини дә белә кәдәрли дүшүнчәләрә мәчбур едән дүнјанын мәһвәриндән чыхмасы, инсанларда инсанлығын өлмәси иди:

Јохдур адамлыг, чаһана сал нәзәр,
Инсан едир инсан әлиндән һәзәр.
Инсан әлиндән әдәби алдылар,
Дәрбәдәр инсанлығы, көр, салдылар.
Әһди-Сүлејман јох олалдан бәри,
Инсан одур ки, олуб инди пәри.
Кимлә јахынлашдым исә мән, фәгәт
Көрдүм узаг гачмағымы мәсләһәт.

Әмәк вә әмәк адамына дәрин мәһәббәт Низами јарадычылығыны сәчијјәләндирән әсас кејфијјәтләрдәндир. Башга әсәрләриндә олдуғу кими, шаир «Сирләр хәзинәси»ндә дә бу мөвзуја хүсуси диггәт јетирир, әмәји инсанын зинәти, јарашығы, ону һәр чүр бәлалардан горујан бир васитә сајыр. Низами белә һесаб едир ки, һәр бир адам ишләмәли, зәһмәти илә доланмалыдыр. Истәр мәгаләтләрдә, истәрсә дә ајры-ајры һекајәләрдә онун инсаны ишләмәјә чағыран һәрарәтли чағырышларыны ешидирик.

«Сүлејман вә әкинчи», «Кәрпичкәсән гочанын дастаны» һекајәләриндә Низами өз фәдакар зәһмәти илә рузи газанан, зәһмәт чәкмәји өзүнә борч билән садә адамларын һејранедичи сурәтини јарадыр. Низами әмәк адамларындан һәмишә дәрин мәһәббәт, јүксәк һөрмәт һисси илә данышыр. Онлары һәр чәһәтдән башга адамлара, хүсусән әмәјә хор бахан түфејли һаким тәбәгәләрә гаршы гојур. Гуру бир чөлдә дырнағыны бел, алын тәрини су едиб мәһсул бечәрән әкинчини көрән Сүлејман пејғәмбәр онун зәһмәтини мә'насыз сајыр, гочаны тохуму зај етмәмәјә чағырыр. Лакин әкинчи өз ағыллы чавабы, сонсуз инамы, инсанын һәјатда вәзифәси һаггында сағлам тәсәввүрү илә мүдрик пејғәмбәр Сүлејманы утандырыр. Отдан-әләфдән өзүнә палтар тохујуб кәрпич кәсәрәк әлдә етдији газанчла доланан гоча бир киши гызғын ишләдији вахт јанына авара вә түфејли бир кәнч кәлир. Низаминин тәсвириндән көрүнүр ки, бу кәнч, варлы тәбәгәјә мәнсубдур. О, гочаја мәсләһәт көрүр ки, јашы өтмүшдүр, даһа ишләмәсин, һеч кәс ондан бир парча чөрәк әсиркәмәз. Гоча ағыллы, мәрданә чавабы илә һәмин авара кәнчи утандырыр, ону өз наданлығы, түфејлилији үчүн көз јашы төкмәјә мәчбур едир. Онун сөзләриндә сағлам, ајыг бир һәјат фәлсәфәси күлүмсәјир, һәр кәси өз һәјатына нәзәр салмаға, ким олдуғуну анлатмаға јөнәлдир.

Низами әсәрләриндә әмәк вә әмәк адамларына бу сағлам мүнасибәт онун јарадычылығындакы демократизмин, һуманизмин ән парлаг ифадәсидир.

Низами Кәнчәви «Сирләр хәзинәси»ндә дөврүнүн кениш бәдии мәнзәрәсини јаратмыш, мүхтәлиф мәсәләләрдән данышмыш, мүхтәлиф тәбәгәләрин һәјатындан сөһбәт ачмышдыр. Әфсанәви, тарихи шәхсијјәтләрдән тутмуш ади адамлара гәдәр һамы бурада әкс олунмушдур. Пејғәмбәрләр, шаһлар, хәлифәләр, руһаниләр, дәлләкләр, кәндлиләр, кәрпичкәсәнләр, әлсиз-ајагсыз гарылар, авара, түфејли, шәһәр кәнчләри, чаван ушаглар, дарғалар, јәһуди, атәшпәрәст, мүсәлман, христиан динләринин нүмајәндәләри, сарај хидмәтчиләри, суфиләр, варлы шәһәрлиләр — Низами поемасында һәрәкәт едән адамларын үмуми вә гыса сијаһысы беләдир. Анчаг даһи шаирин бу илк поемасы бунунла кифајәтләнмир. Илк инсан олан Адәмдән башламыш мүасирләринә гәдәр бүтүн инсанлығы, кечмиши, бу күнү вә сабаһы илә бирликдә әкс етдирмәјә чалышан шаир инсаны јашадығы тәбиәтдән, чанлы вә чансыз аләмдән тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, онунла бирликдә тәсвир едир. Шаир һәр нәдән данышырса данышсын, ону мүасир һәјат, мүасир инсанлар дүшүндүрүр. Һагсызлыг, әдаләтсизлик, зүлм вә өзбашыналыг һөкм сүрән бу дөврүн нүмајәндәләри әсасән мәһдуд көрүшлү, тамаһ, шөһрәт вә шәһвәт әсири олан инсанлардыр. Көркәмли совет јазычысы Мариетта Шакинјанын доғру мүшаһидә етдији кими, Низамини даһа чох кәдәрләндирән дә одур ки, мәһз бу инсанчыглар башгаларына ағалыг едир, өзкәләринин башында гоз сындырыр, өзләрини јүксәк һесаб едирләр.

Аләмә бах башчылары кимдиләр!
Адлыларын адлылары кимдиләр!

«Сирләр хәзинәси» зәнкин вә мүрәккәб мәзмунлу, јүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш бир әсәрдир. Азәрбајчан интибаһынын гијмәтли бир абидәси кими онун әһәмијјәти ондадыр ки, инсанлығын ишыглы сабаһына инамла, садә адамлара мәһәббәтлә долудур.

СУАЛ ЧҮМЛӘНИН ҮСЛУБИ ИМКАНЛАРЫНА ДАИР

Клара РЗАЈЕВА
(Н. К. Крупскаја адына Китабханачылыг Техникуму)

Мә'лумдур ки, суал чүмләси јалныз чаваб алмаг, мә'лум олмајан бир иш вә ја һадисә һаггында билик әлдә етмәк үчүн ишләдилмир. О, бир сыра һалларда емосионаллыг вә експрессивлијин тәзаһүр формасы кими дә езүнү көстәрир, бәдии үслуба көзәллик верир, онун тә'сир гүввәсини артырыр. Кениш үслуби имканлара малик олмасына көрәдир ки, јазычылар суал чүмләсиндән нитгин бәдии тә'сир гүввәсини, ахычылығыны, аһәнкдарлығыны тә'мин етмәк, тәсвир објектинә диггәти артырмаг, бәдии ләвһәләр јаратмаг, һадисәләри бүтүн тәфәррүаты илә чанландырмаг мәгамларында истифадә едирләр. Јазычы бәдии суал васитәсилә образын дахили аләминә нүфуз едир. Демәк, суал күчлү бәдии пријомлардан биридир. Бу пријомдан, башлыча олараг, ашағыдакы мәгамларда истифадә едилир.

Һадисәләрә мүнасибәти билдирмә мәгамында; бу заман суалдан никбин руһу—гуран, јарадан инсанлара мәһәббәт һиссини, инсан гүдрәтинә һејранлығы ифадә етмәк үчүн истифадә олунур. Мәсәлән:

Еј азад гадын,
Көзләрин ајдын,
Мән нә јазардым,
Сән олмасајдын? (С. Вурғун)

Рича, хаһиш мәгамында: мәсәлән:

—Онлары лүтфән мәнә верәрмисиниз? (Ч. Чаббарлы)

Әзизләмә, һөрмәт, гајғы мәгамында; мәсәлән: «Бунлар нә үчүндүр әзизим? Мән ач дејиләм». (М. Һүсејн)

Мәһәббәтин, севкинин изһары, фәдакарлыға һазыр олмаңы е'тираф мәгамында: мәсәлән:

Севкилим, мән сәнә чанан демәјим, бәс нә дејим?
Чанымы чанана гурбан демәјим, бәс нә дејим?
(С. Вурғун.)

Данлама, тәнбеһ, өјүд-нәсиһәт мәгамында; мәсәлән: «Ешидирсән, јох? Сән ешитдин, мән нә дедим?» (Ч. Чаббарлы).

Арзу, истәк ифадә етмәк мәгамында; мәсәлән:

Нәдән ше'рләрим ағыза дүшүб,
Дағларын чобаны мәни анмасын?
Нәдән карваныјла гушлар өтүшүб,
Башымын үстүндә һаваланмасын? (С. Вурғун).

Һәсрәтин, интизарын ифадәси мәгамында; мәсәлән:

Әзизим балабаны,
Аста чал балабаны,
Һамынын баласы кәлди,
Бәс мәним балам һаны?

Данышанын **тәәччүбүнү, һејрәтини** ифадә етмәк мәгамында; мәсәлән:

Губернатор. Әмираслан бәј, бу нәдир? Мәним евимдә?

Марија. Мәним бајрамымда? (Ч. Чаббарлы.)

Саламов. Нечә? Сәни, декинән, аллаһ дөјмүшдү. Һәлә ону истәјир көпәј оғлуну узатдырым мастовој үстә, о гәдәр вурдурум ки, нөјүт ији версин? О јер мәним бабамын хырман јеридир, хозејнин нә ихтијары вар мәним бабамын јерини ичарәјә версин? (Ч. Чаббарлы)

Лагејдлији, сојугганлығы ифадә етмәк мәгамында; мәсәлән:

Чамал. Јенә дә вәтәндаш. Вәтәндашлыг борчу тәкчә сизә галмышды?.. Сағлам гүввәнин кәнддә нә иши вар? (Ч. Чаббарлы)

Вәзијјәтдән, јаранмыш ситуасијадан наразылығы, данышанын чәкдији әзабы ифадә етмәк мәгамында; мәсәлән:

Ону гыр дејәнин инсафы јохму?
Бу јазыг елләрә бир саз да чохму? (М. Мүшфиг)

Е'тираз суалла билдирилир: «Јох чаным, сән нә данышырсан? (М. Һүсејн)

Персонажын тәрәддүдүнү, гәти бир гәрара кәлә билмәдијини тәсәввүр етмәк мәгамында; мәсәлән:

Мәрчан хан алсынмы?
Јохса чобан алсынмы?
Һансы даһа јахшыдыр? (М. Мүшфиг)

Шикајәт етмәк мәгамында: мәсәлән:

Һејдәр бәј. Пәрвәрдикара, бу нечә әсрдир, бу нечә заманәдир? Нә ат чапмағын гијмәти вар, нә түфәнк атмағын һөрмәти! («Әдәбијјат мүнтәхәбаты»).

Үмидсизлијин, чарәсизлијин, әлачсызлығын тәсвири мәгамында; мәсәлән:

Аһ гызым, мән бахты кәм
О уну да биширсәм,
Ач галарыг сабаһдан,
Де, нејләјим, балачан?! (С. Вурғун)

Ловғалығы, тәкәббүрлүјү, өзү һаггында јүксәк фикирдә олмағы ифадә етмәк мәгамында; мәсәлән:

Рүстәм бәј. ...Инди мән бир ағзындан сүд ији кәлән чавандан горхачағам?... Бир ат көрмәмиш, түфәнк әлинә алмамыш, өврәт сифәтиндә ушагдан чәкинәчәјәм? Мән, мән Рүстәми-заманә?... («Әдәбијјат мүнтәхәбаты»).

Горху, тәлаш мәгамында истифадә етмәклә; мәсәлән:

Түкәзбан дүшәндә анасы горхулу бир сәслә ондан соруш-ду:

— Нә олуб, ағыз? Бу туфанда һара? (М. Сүлејманов).

Персонажын руһи вәзијјәти дә бә'зән суалын көмәклији илә ачылыр:

...Бу нәдир, чанымда үшүтмәләр вар?
Аһ...нә дәриндир бу учурумлар?..
Көзләрим гаралыр... аман... өлүрәм!..
Һа... һа... һа!.. Бу нәдир? Јохса күлүрәм?
Күнаһсыз ганлармы көзүмә дурур? (С. Вурғун)

Гәзәбин, нифрәтин ифадәси мәгамында; мәсәлән:

Мәним папағымы јерәми вурмаг?
Мәним ирадәмә гаршымы дурмаг? (М. Мүшфиг).

Фәрјад, фәған етмәк мәгамында; мәсәлән:

Вагиф
(ачы бир фәрјадла)

Нә вар, нә дејирсән, вәфалы јарым? (С. Вурғун)

Иттиһам етмәк мәгамында; мәсәлән:

Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси. Ејваз иттиһам олунур. Лакин драматург Ејвазын дили илә башгаларыны, о чүмләдән Губернатору иттиһам едир вә беләликлә, әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини артырыр: Бу күн сиз бир әдаләт маскасы кејиб мәни иттиһам едирсиниз, лакин сиз өзүнүз кимсиниз? Володини ким өлдүрдү? Онлары ким мүһакимә етди? Нә үчүн етмәди? Сиз гатилсиниз. (Ч. Чаббарлы)

Гајғыкешлик, меһрибанчылыг көстәрмәк мәгамында; мәсәлән:

«Сабаһыныз хејир, Сәрвиназ хала, нә вар, нә јох? (Б. Бајрамов)

Тәәссүфләмә мәгамында суала мүрачиәт едилир:

Көр нәләр төрәдир аләмдә инсан?.. (С. Вурғун).

Гијмәтләндирмә, тәшәккүр мәгамында; мәсәлән:

«—Бунлар нә үчүндүр? Нә зәһмәт чәкмисиниз?» («Азәрбајчан» журналы)

Тәвазөкарлыг суалла тәсвир едилир:

«—Нә тәшәккүр чаным?» («Азәрбајчан» журналы).

Һавадарлыг суалла гәләмә алыныр:

Гоча

...Јаныр од ичиндә көрпә ушаглар,
Бизим кәндлиләрин нә тәгсири вар? (С. Вурғун).

Һәдәләмә, горхутма мәгамында; мәсәлән:

Гачар

...Бәс зиндан нечәдир, гаранлыг зиндан? (С. Вурғун)

Мөһкәм ирадәлилик, дөзүмлүлүк, мүбаризлик ифадә едилмәси мәгамында; мәсәлән:

Еһ... ата, нә гојуб, нә ахтарырсан,
Зүлмүн габағында ағлармы инсан? (С. Вурғун)

Чашма, өзүнү итирмә мәгамында; мәсәлән:

Гачар

Нә?.. Нә?.. Мисри гылынч?.. Нә?.. Нә?..
Короғлу?.. (С. Вурғун)

Истеһза, кинајә билдирмәк мәгамында; мәсәлән:

Гачар

Јахшы да... Чарыглы бир өлкә
Бөјүк Фирдовсиләр јаратды бәлкә?.. (С. Вурғун)

Пешиманчылығы ифадә етмәк мәгамында; мәсәлән:

Хураман

Оф, нә иш тутурам?.. Јатмышаммы мән!
Көр бир нәләр чыхды мәним дилимдән!.. (С. Вурғун)

Гәти һөкм—тәсдиг вә ја инкар билдирмәк мәгамында; мәсәлән: һәјат, сән нә ширинсән, ким сәндән дојду кетди?
(Б. Ваһабзадә)

Әлбәттә, суал чүмләсинин үслуби имканлары дејиләнләрлә мәһдудлашмыр. Бүтүн бунлары: а) шакирдләрә суал чүмләси илә әлагәдар верилән билükләри дәринләшдирәркән; б) бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш апараркән мүәллимин нәзәрә алмасы вачиб вә әһәмијјәтлидир.

VII—VIII СИНИФЛӘР ҮЧҮН «АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Дәрслијин VIII синифләр үчүн олан һиссәси бир чох ҹәһәтләринә көрә көһнә дәрсликдәкиндән фәргләнир. Бурада мөвзулар даһа әһатәлидир. Нәзәри мә'луматлар конкретдир. Лакин бу дәјишикликләр VII синфин материалларында габарыг нәзәрә чарпмыр.

Мән бу мәгаләдә дәрсликлә иш заманы гаршыма чыхан бир сыра чәтинликләрлә әлагәдар бә'зи ҹәһәтләрдән данышмаға чалышаҹағам.

Дәрсликдә верилмиш чалышмаларын бир чоху бизи гане етмир. Мәсәлән: 29—39 №-ли чалышмалар IV синиф шакирдләринин сәвијјәсинә ујғундур; VIII синиф шакирдләри белә бәсит чалышмалара додаг бүзүрләр. 15 јашлы шакирдә **лимон** вә **ағач**, **пәнҹәрә** вә **шүшә** сөзләриндән бирләшмә дүзәлтмәји тәклиф етмәк күлүнҹдүр. Китабда белә бәсит чалышмалар чохдур. Бир сәһифәдә 8, 9 чалышма вермәк мүмкүн олдуғу һалда, бүтөв бир сәһифәни тәкҹә бир чалышмаја аид бөјүк бир мәтн тутур (чалышма № 67, 122, 124 вә с.). Онларын әксәријјәтиндән исә алтындан хәтт чәкмәк тәләб олунур. Бунларын ичрасында шакирд фикри фәаллыг көстәрә билмир. Һалбуки бизим девизимиз беләдир: «Һәр бир шакирдә әсаслы вә дәрин билик верәк», «Кечилән мөвзулары күндәлик практик һәјатла әлагәләндирәк».

Дәрсликдә бә'зи нәзәри мөвзулара аид бир вә ја ики чалышма верилмишдир. Демәк, бошлуғу мүәллим өзү долдурмалыдыр. Бәс тәҹрүбәсиз мүәллимләр нә етсинләр?

Будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләри садә ҹүмләјә вә әксинә, садә ҹүмләләри будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләјә чевирмәк шакирдләрин нитгинин зәнкинләшмәси үчүн чох әһәмијјәтлидир. Тәәссүф ки, дәрсликдә буна аид чалышмалар чох аздыр.

«Ҹүмләнин нөвләри» мөвзусуна аид верилмиш 41, 42, 43 №-ли чалышмалар бәситдир. 45, 46, 48 №-ли чалышмалар бир-биринин ејнидир. Бурада шакирдләри ишләтмәк үчүн тәләб етмәк оларды ки, сөз бирләшмәләриндән истифадә едәрәк кичик бир һекајә дүзәлтсинләр; һекајәдә суал вә нида ҹүмләләри дә олсун. Елә ҹүмләләр вар ки, суал ҹүмләсидир, лакин ҹаваб алмаг мәгсәдилә верилмир. Мәсәлән:

Шималдан күнәш доғмаз дејир тәбиәт елми,
Ленин шималдан доғду, Ленин күнәш дејилми?

Дәрсликдә буна аид һеч бир мә'лумат вә ја чалышма јохдур.

«Ҹүмләдә сөзләрин әлагәси» мөвзусуна аид 52, 56, 57 №-ли чалышмалар шакирдә һеч бир билик вермир. Һалбуки шакирди дүшүндүрән белә чалышмалардан истифадә етмәк оларды: Верилмиш сөзләри ҹүмләдә һәм тә'јин, һәм дә зәрфлик јериндә ишләдин. Тәртиб етдијиниз ҹүмләләрдә һансы әлагә типинин (јанашма, узлашма, идарә) олдуғуну мүәјјәнләшдирин (сөзләр: јахшы, пис, сүр'әтлә, һирслә, күчлә, тез-тез) вә с.

52, 56, 57, 58 №-ли чалышмалар да дәрсдә вахтын сәмәрәсиз кечмәсинә сәбәб олур. Верилмиш сөз бирләшмәләринин арасына истәнилән гәдәр сөз артырмагла ҹүмләләр гурмаг тәләб едилсә иди, даһа јахшы оларды. Мәсәлән, **Арифин әмиси. Арифин нефт дашларында ишләјән әмиси** вә с.

Шакирдләрин јазы ишләриндә чох тәсадүф олунан сәһвләрдән бири үслуб сәһвләридир. Тәәссүф ки, бу саһәдә ишин ағырлығы тамамилә мүәллимләрин өһдәсинә дүшүр; дәрслик мүәллимләрин көмәјинә чата билмир.

Дәрсликдә, аз да олса, бә'зи чалышмаларда гәсдән јол верилмиш сәһвләри дүзәлтмәклә мәтни көчүртмәк тәклиф олунур. Бу чох фајдалыдыр. Үслуби сәһвләри дә «әһатә едән» бу ҹүр чалышмалар верилсә, фајдалы оларды.

Дәрслијә дилин мәншәји һаггында јени бир мөвзу дахил едилмишдир ки, бунун бөјүк тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Мәнҹә, ону **«Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат»** бөлмәсиндән әввәл вермәк лазым иди. Бу бөлмәдә нәзәрә чарпан нөгсанлардан бири будур ки, орада әдәби дилдән данышаркән фолклордан, ҹанлы халг дилиндән, халг дилинин әдәби дилин формалашмасына тә'сириндән бәһс едилмәмишдир.

Сөз һаггында классикләримиздән Фүзули, Низами, Нәсими, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир вә б. чох һикмәтли кәламлар сөјләмишләр. Дәрслијин һәмин бөлмәсиндә сөзүн гүдрәтинә аид, аз да олса, мә'лумат верилмәси јеринә дүшәрди.

Үмумијјәтлә, дил һаггында верилән мөвзулар гурудур, јалныз мә'лумат характери дашыјыр. Дәрсликдә бунлара аид һеч бир чалышма верилмәмишдир. Нәзәри мә'луматлар практик һәјатла әлагәләндирилмәмишдир. Һалбуки совет дөврүндә дилимиздә јаранан јени сөзләрә аид истәнилән гәдәр марағлы вә рәнкарәнк чалышмалар вермәк оларды. Мәсәлән, шакирдләрә тапшырмаг оларды ки, јер билдирән чоғрафи адларын мәншәјини өјрәниб јазсынлар, елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар јаранмыш јени сөзләрә аид чүмләләр, мәтнләр тәртиб етсинләр вә с.

Һәмин бөлмәдә Азәрбајчан әлифбасынын јаранмасы тарихи һаггында верилән мә'лумат да ганеедичи дејил.

Јахшы оларды ки, орада диалектләрдән данышмаздан әввәл, мүхтәлиф шивәләрдән кәтирилмиш нүмунәләр мүшаһидә материалы кими вериләјди. Бу, диалектин нә олдуғуну шакирдләрин даһа јахшы гаврамасына мүсбәт тә'сир едәрди.

Дәрсликдә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләринә аид гајданын изаһында көстәрилир ки, **ара чүмләләр чүмлә үзвләриндән веркүл, мө'тәризә, вә ја тире васитәсилә ајрылыр.** Лакин бунларын һансындан нә вахт истифадә олундуғу ајдынлашдырылмыр.

Дәрслијин кәләчәк нәшриндә бу гејдләрин нәзәрә алынмасы фајдалы оларды.

Нәчибә МӘММӘДОВА.
(Бакы)

ДӘРСЛИКДӘ БИР КОНКРЕТ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА

Һазырда мәктәбләримизин V синифләриндә истифадә олунан «Азәрбајчан дили» (мүәллифләри А. Ахундов, Б. Әһмәдовдур) дәрслији һаггында мәтбуатда вә мүхтәлиф мүшавирәләрдә бир сыра мүсбәт фикирләр сөјләнилмишдир. Биз дә бу фикирләрлә, әсасән, разылашыр вә бунунла бәрабәр, дәрслијин даһа да тәкмилләшдирилмәсинә тәшәббүс көстәрилмәсини фајдалы һесаб едирик. Мән ики илдир ки, һәмин дәрсликлә V синифдә дәрс дејир вә ону, бир нөв, тәчрүбәдә јохламаға хүсуси диггәт јетирирәм. Бунунла әлагәдар олараг, дәрсликдә конкрет бир мәсәләнин гојулушуна даир мүлаһизәләрими бу кичик мәгаләдә әһатә етмәјә чалышачағам.

Дәрслијин мүәллифләриндән олан профессор Б. Әһмәдов «V—VI синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслији вә онунла ишләмәк јоллары» адлы мәгаләсиндә јазыр:

«Мүрәккәб сөзләр вә мүрәккәб адлар мүгајисәли шәкилдә өјрәдилмәли, онларын охшар вә фәргли чәһәтләри изаһ олунмалыдыр. Бунунла белә, һәмин мөвзуларын тәдрисиндә башлыча јери орфографија мәсәләләри, јә'ни мүрәккәб сөз вә онларын јазылышы гајдаларынын өјрәдилмәси тутмалыдыр» («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1973-чү ил, II б., сәһ. 21).

Профессор Б. Әһмәдовун бу јазысындан елә баша дүшүлүр ки, јалныз «Мүрәккәб сөз» јени әмәлә кәлә биләр, «мүрәккәб ад» јох. Әслиндә исә бу фикир о гәдәр дәгиг дејилдир. Ахы, елми-техники инкишаф вә идарәетмә ишләринин тәкмилләшмәси нәтичәсиндә бир сыра мүрәккәб адлар да әмәлә кәлир.

Дәрслијә мүрачиәт едәк. Орада мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсиндән данышыларкән дејилир: «Исимлә мә'чази мә'нада ишләнән фе'лин бирләшмәси јолу илә; мәсәлән, баша дүшмәк, дәрд чәкмәк, гулаг асмаг вә с.» (сәһ. 32).

Белә ајдын олур ки, **-дүшмәк, -чәкмәк, -асмаг** сөзләри ајрылыгда мә'чази мә'нада ишләнән фе'ллердир. Һалбуки бу сөзләр јалныз исимлә бирләшдикдән сонра (**баша дүшмәк, дәрд чәкмәк, гулаг асмаг**) мә'чази мә'нада ишләнир. Белә анлашылмазлыға дәрслијин 35-чи сәһифәсиндә дә јол верилмишдир.

Дәрсликдә «Мүрәккәб сөзләр», «Мүрәккәб адлар», «Мүрәккәб исимләр» мөвзуларында бә'зән долашыг фикирләрә вә бә'зән дә тәкрарлара јол верилмишдир.

32-чи сәһифәдә көстәрилир ки, мүрәккәб сөзләр башлыча олараг беш јолла әмәлә кәлир. Һалбуки мүрәккәб сөзләрин јазылышындан данышыларкән мә'лум олур ки, онлар беш јолла јох, 12 јолла дүзәлир.

Фикримизчә, бу мөвзуну ишләркән бир гәдәр үмумиләшдирмәләр апармаг лазым иди. Белә олмасајды, мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы мөвзусунда верилмиш 1, 2 вә 3-чү гајдалар дефислә јазылан мүрәккәб сөзләр мөвзусун-

да тәкрар олунмазды. Бу чүр тәкрар 56-чы сәһифәдә мүрәккәб исимләрин јазылышында да вардыр. Белә тәкрарлара јол вериб материалы артырмаг вә ағырлашдырмагданса, мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсиндән данышаркән онун јазылышы гајдасыны да орадача көстәрмәк оларды (мәсәлән, ејни сөзләрин тәкрары илә әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр; тез-тез, аз-аз; белә мүрәккәб сөзләр дефислә јазылыр).

Мәтбуатдан өјрәнирик ки, Азәрбајчан дили үзрә програмын илк вариантында «Мүрәккәб адлар» мөвзусу олмамыш, буну V синиф дәрслијинин мүәллифләри әлавә етмишләр.

Биз белә бир суала чаваб вермәк истәјирик: мүәллифләр «Мүрәккәб адлар» мөвзусуну 11—12 јашлы мәктәблиләрин истифадә едәчәји дәрслијә бу гәдәр мүрәккәб хүсусијјәтләри илә бирликдә дахил етмәкдә һаглыдырлармы?

Доғрудур, сон ахтарышлар «Мүрәккәб сөзләр»лә «Мүрәккәб адлар»ын ејни олмадығыны көстәрмишдир. Бу, елми грамматика үчүн марағлы вә јени һадисәдир. Бәс бунун дәрсликдә вериндији кими, чәтин, анлашылмаз вә бә'зән дә елми сурәтдә әсасландырылмајан шәкилдә 11—12 јашлы ушаглара тәгдим олунмасына нә ад вермәк олар?

Дәрсликдә мүрәккәб адлар, онун јазылышы, ихтисары, охунушу илә әлагәдар 28 гајда верилмишдир. Бунлары шакирдләрә өјрәтмәк чох чәтиндир.

Бу мәгаләни јазаркән 1958-чи илдә тәсдиг едилмиш «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»на бахдым. Ајдын олду ки, «Орфографија гајдалары»нда «Баш һәрфи бөјүк јазылан сөзләр», «Ихтисар вә гысалтма нөвләри» ады алтында кедән материаллар әсасән орада олдуғу кими дәрслијә дахил едилмишдир.

Профессор Б. Әһмәдов «Мүрәккәб адлар нәдир? адлы мәгаләсиндә мүрәккәб адларла мүрәккәб сөзләри фәргләндирән бә'зи чәһәтләри изаһ етмишдир. О јазыр: «Мүрәккәб сөзү әмәлә кәтирән тәркиб һиссәләриндән бирини мүәјјән нитг шәраитиндә ихтисар едиб, дикәрини ихтисар етмәк олмур. Мәсәлән, «Мәммәдәли» әвәзинә тәкчә «Мәммәд», тәкчә «Әли» ишләдә билмәрик. Мүрәккәб адлар бу чәһәтдән мүрәккәб сөзләрдән фәргләнир; онларын тәркибиндәки сөзләрдән бирини вә ја бир нечәсини ихтисар етмәк вә мә'наны сахламаг мүмкүн олур. Мәсәлән, «Мирзә Әләкбәр Таһирзадә» әвәзинә «Сабир» сөзүнү ишләдә биләрик».

Фикримизчә, бу фикирлә разылашмаг чох чәтиндир. «Мирзә Әләкбәр Таһирзадә» әвәзинә «Сабир» сөзүнү ишләтмәклә мә'наны сахламаг мүрәккәб адлар үчүн характерик чәһәт дејил. Әввәла, һамы билир ки, «Сабир» «Мирзә Әләкбәр Таһирзадә»нин тәхәллүсүдүр. Тутаг ки, бунунла разылашдыг. Бәс «Сүлејман Сани Ахундов» мүрәккәб адынын мә'насыны сахламаг үчүн һансы сөзү ишләтмәк лазымдыр?

Профессор адыны чәкдијимиз мәктубунун сонунда јазыр: «Бәс сәни нә долашдырмышдыр? Белә зәнн едирәм ки, «ад» сөзү! Көрүнүр, сән ад анлајышыны јалныз инсана аид едирсән. Һалбуки јерин, идарәнин вә саирәнин дә ады вар».

Профессор адыны чәкдијимиз мәктубунун сонунда јазыр:

«Доғрудур. Бу да доғрудур ки, өзүнүз јаздығыныз кими, исмин ад билдирмәси онун үмуми грамматик мә'насы һесаб олунур». (Сәһ. 44).

Бизчә, «Мүрәккәб адлар»ы исимләрдән ајры тәсәввүр етмәк чәтиндир. Исим олан мүрәккәб адлара мәхсус бә'зи хүсусијјәтләр мәһз исим нитг һиссәси дахилиндә верилмәли вә өјрәдилмәлидир. Һеч олмазса, «Мүрәккәб адлар» инди дәрсликдә верилән һәчмдә јох, садә вә мә'лумат характериндә изаһ олунмалыдыр.

Бизә мә'лумдур ки, «Мүрәккәб адлар»ын һансы нитг һиссәсинә дахил едилмәси дилчиликдә мүбаһисәли мәсәләләрдән биридир.

Мәгалә мүәллифи јазыр ки, мәсәләнин дәрк едилмәсиндәки чәтинлик исимләрин дә, мүрәккәб адларында да ад билдирмәсиндән ирәли кәлир, лакин бу «ад билдирәнләр» арасында фәрг вардыр. Бизчә, профессорун кәтирдији дәлилләр мүрәккәб адлары исимләрдән ајырмаға тутарлы әсас вермир.

Үмумијјәтлә, дәрсликдә «Мүрәккәб адлар»а даир верилән мә'лумат һәм һәчмчә, һәм дә мәзмунуна көрә орта мәктәбин норматив Азәрбајчан дили курсу үчүн мүнасиб шәкилдә ишләнмәмишдир. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, ону садәләшдирмәк вә конкретләшдирмәк лазымдыр.

Әлијар МӘММӘДОВ
(Загатала)

ДӘРСЛИКДӘ «ЛЕКСИКА» БӘҺСИ ҺАГГЫНДА

IV вә V синифләрин Азәрбајҹан дили дәрсликләриндә «Лексика» бәһсиндә верилмиш материаллар шакирдләри дилимизин лүғәт тәркиби вә ону зәнкинләшдирән васитәләр, сөзләрин бир сыра мә'на групламы вә бу групларa аид сөзләрдән нитгдә дүзкүн истифадә етмәк имканлары илә әтрафлы таныш едир. Үмумијјәтлә, һәр ики дәрсликдә бу бәһсин мүсбәт ҹәһәтләри һаггында чох сөз демәк олар.

Лакин бунунла јанашы, гүсурлар да аз дејил. V синфин дәрслијиндә нәзәрә чарпан һәмин гүсурлардан башлычалары ашағыдакылардыр.

Програмда «Азәрбајҹан дили» лүғәт тәркибинин зәнкинлији», «Пешә вә сәнәтә аид сөзләр» һаггында шакирдләрә кениш мә'лумат верилмәси тәләб олундуғу һалда, дәрсликдә буна чох аз јер верилмишдир. Програмда өз әксини тапмамыш олан «Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы», «Сөзүн мә'насынын дәјишмәси кими мөвзуларла әлагәдар материаллара исә дәрсликдә хүсуси јер ајрылмышдыр.

«Сөзүн мә'насынын дәјишмәси »адлы параграфда верилмиш материалын мәзмуну 58 нөмрәли чалышмада, әсасән, әһатә олунмушдур. Һәмин чалышманы бир гәдәр дә тәкмилләшдирмәклә мүәллифләр нәзәрдә тутдуглары мә'луматы шакирдләрә чатдырмаға наил ола биләрләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи лингвистик мә'луматларла, даһа доғрусу, програмда нәзәрдә тутулмајан мә'луматларла шакирдләри таныш етмәкдә мүәллифләрин мәһз чалышмалардан истифадә етмәјә сә'ј көстәрмәләри дәрслијин тәртибиндә ән јахшы принсипләрдән биридир. Буну әсас тутараг програмын билаваситә тәләбиндән кәнарда дуран «Сөзүн мә'насынын дәјишмәси» һаггындакы мә'луматы шакирдләрә јалныз чалышма васитәси илә чатдырмағы даһа мәгсәдәујғун һесаб етмәк лазымдыр. Үмумијјәтлә, V синифдә верилмиш «Сөзүн лексик вә грамматик мә'насы», «Үмумишләк, пешә вә сәнәтә аид сөзләр», «Диалектик сөзләри» вә с. о гәдәр дә чәтин мәнимсәнилән мүрәккәб мөвзулардан олмајыб, IV синиф шакирдләринин билик вә јаш сәвијјәсинә даһа чох ујғундур. Тәсадүфи дејил ки, рус мәктәбләринин дөрдүнҹү синифләри үчүн тәртиб олунмуш програм вә дәрсликдә дә бу мөвзуларын мәһз һәмин синифдә (дөрдүнҹү) өјрәнилмәси мәгсәдәмүвафиг һесаб едилмишдир.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, «Лексика» бәһсиндә шакирдләрин чох чәтин мәнимсәдикләри мөвзулардан бири «Сабит сөз бирләшмәләри»дир. Бу, башлыча олараг: а) дәрсликдә сабит сөз бирләшмәләринә аид кифајәт гәдәр нәзәри мә'лумат вә чалышмаларын олмамасындан; б) һәмин бирләшмәләрин әсас хүсусијјәтләри вә ән чох ишләнән нөвләри (һикмәтли сөзләр, аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләр) һаггында истәр практик, истәрсә дә нәзәри шәкилдә шакирдләрә гыса да олса мә'лумат верилмәмәсиндән ирәли кәлир.

Сабит сөз бирләшмәләринин грамматик тәһлили илә әлагәдар 77 №-ли чалышмада верилмиш нәзәри мә'луматын да дәгигләшдирилмәсинә еһтијаҹ вардыр.

Республикамызын бир сыра шәһәр вә рајонларында мүәллимләрлә апардығымыз мүсаһибәләр дә көстәрир ки, сабит сөз бирләшмәләринин, еләҹә дә мүрәккәб фе'лләрин, ҹүмләдә мүрәккәб үзв олмасы һаггында дәрслик мүәллифләринин фикринә ҹидди е'тиразлар вардыр. Бу е'тиразлар һәмин мәсәләнин мүбаһисәли олдуғу нәтиҹәсини чыхармаға әсас верир.

Белә бир мүбаһисәли мәсәләнин орта мәктәб дәрслијинә кәтирилмәси исә, зәннимҹә, мәгсәдәмүвафиг дејил. Ахы V синифдә сабит сөз бирләшмәләриндән ибарәт мүрәккәб фе'лләри ҹүмләнин садә үзвү (хәбәри) кими дәрк едән шакирдләр VII синифдә бунларын мүрәккәб үзв олдуғуну өјрәнирләр. Бу зиддијјәтлә разылашмаг олармы? Шүбһәсиз, јох.

Профессор Б. Әһмәдов «Азәрбајҹан дили үзрә јени програм вә онунла ишләмәк јоллары» адлы мәгаләсиндә өзү дә белә гәнаәтә кәлир ки, нитг һиссәләри илә ҹүмлә үзвләри арасындакы әлагә мүрәккәб вә чохҹәһәтли олдуғу үчүн бу мәсәлә хүсуси тәдгигат тәләб едир. Мә'лумдур ки, һәр

бир тәдрис фәнни әлагәдар олдуғу елмә мөһкәм сурәтдә әсасланмалы, тә'лим мөһкәм елми бүнөврә үзәриндә гурулмалы, шакирдләрин газандыглары биликләр елми фактларын, ганунаујғунлугларына вә системинә ујғун олмалыдыр.

«Лексика» бәһси илә әлагәдар олараг верилмиш чалышмалар шакирдләрә мүвафиг дил һадисәләринин мүһүм әламәтләрини ајырмагда, алдыглары нәзәри биликләри практикада тәтбиг етмәкдә, дилимизин луғәт тәркибинә дахил олан сөзләрин лексик вә грамматик мә'налара малик олдуғуну әјани шәкилдә шакирдләрә баша салмагда вә бу сөз групларындан дүзкүн истифадә етмәкдә онлара мүәјјән истигамәт верир. Шакирдләрин доғма Вәтәнимизә, партија вә һөкумәтимизә, халгымыза мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмасына имкан јарадыр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, «Лексика» бәһси илә әлагәдар ајры-ајры мөвзулар үзрә верилмиш бә'зи чалышмаларын һәҹми вә тәләби долашыг олдуғу үчүн шакирдләр (бә'зән дә мүәллимләр) онларын иҹрасында чәтинликләрлә гаршылашырлар. Мәсәлән, бир нечә мәктәбдә шакирдләрин синиф дәфтәрләри илә танышлыг нәтиҹәсиндә ајдын олду ки, 61 нөмрли чалышманы онларын мүстәгил јеринә јетирмәсини тә'мин етмәк чох чәтиндир. Чалышмада тәләб олунур ки, шакирдләр верилмиш сөзләрин мә'наларыны изаһ етсинләр (тәмајүл, мејл етмәк, хәрҹ, мүнасиб вә с.) Ајдын мәсәләдир ки, бу чалышманы шакирдләр анҹаг изаһлы луғәтдән истифадә етмәклә сәмәрәли јеринә јетирә биләрләр. Тәәссүф ки, мүәллифләр дәрслијин сонунда вердикләри «Изаһлы луғәт»э һәмин сөзләрдән һеч бирини дахил етмәмишләр.

Нәһајәт, «Лексика» бәһси илә әлагәдар дәрслијин бир нөгсаны да өзүнү онда көстәрир ки, һәмин бәһс үзрә шакирдләрә верилмиш билик вә баҹарыгларын сонракы бәһсләрдә јери кәлдикҹә мөһкәмләндирилмәси, дәгигләшдирилмәси вә дәринләшдирилмәси, демәк олар ки, өз әксини тапмамышдыр.

Үмид едирик ки, бу вә буна бәнзәр гејдләрин нәзәрә алынмасы програм вә дәрслијин кәләҹәк нәшринин тәкмилләшдирилмәси ишинә фајда верәҹәкдир.

Фәррух ҺӘСӘНОВ
(Азәрбајҹан ДЕТПИ)

ИСТЕ'ДАДЛЫ МЕТОДИСТ, ЈОРУЛМАЗ ТӘДГИГАТЧЫ

(Анадан олмасынын 75 иллији мүнасибәтилә)

Халгына, вәтәнинә намусла хидмәт етмәк ешгилә јорулмаг билмәдән чалышан көркәмли алим-методистләрдән сөз дүшәндә мәрһум профессор Әлијар Гарабағлынын ады һөрмәтлә јад едилир. О, сөзүн әсил мә'насында бүтүн варлығы илә бағландығы мүәллимлик сәнәтинин вурғуну иди. Бунун үчүн дә Әлијар мүәллим өз јетирмәләринә бу ады һәмишә јүксәк тутмағы, онун гәдир-гијмәтини горумағы мәсләһәт көрүрдү.

Ә. Гарабағлынын мәсләки вә инамы мә'налы кечән күнләриндә парлаг ифадәсини тапмышдыр. Онун ады кәнд мүәллимлијиндән адлы-санлы профессорлуғадәк јүксәлмишдир.

Әлијар Мәһәммәд оғлу Гарабағлы 1901-чи илдә Күрҹүстанын Борчалы гәзасынын Нәҹмәддин кәндиндә анадан олмушдур. О, ел әдәбијјаты илә ушаг икән марагланмышдыр. Бәлкә дә бунун нәтиҹәси иди ки, сонралар зәнкин фолклорумузун маһир тәдгигатчысы кими формалашмыш, бу зәнкин ирсин топланмасы вә мәктәблиләрә чатдырылмасы саһәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Ә. Гарабағлынын гәләминин мәһсулу олан «Халг әдәбијјатыны өјрәнмәли», «Ашыг Мирзә», «Ингилаби фолклорумуз», «Халг әдәбијјаты вә мәктәб» вә башга әсәрләринин адыны чәкә биләрик.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән аз сонра Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы (1920) елм вә маарифин гапыларыны зәһмәткеш балаларын үзүнә ачды. Әлијар кими кәнҹләр охумаг имканы газандылар. Беләки, 1921-чи илдә о, Газах шәһәринә кәлир вә орадакы 6 ајлыг педагожи курсда тәһсил алыр. Курсу гуртардыгдан сонра Нәҹмәддин кәндинә гајыдыр вә 5 ил (1921—1926) мүәллим

ишләјир. О, јалныз дәрс демәклә кифајәтләнмир, кәндин дикәр зијалылары илә бирликдә халгын савадланмасы үчүн дә чалышыр, вар гүввәсини әсиркәмир. Ардычыл олараг мүхтәлиф мөвзуларда јерли вә мәркәзи мәтбуатда мәгаләләри илә чыхыш едир. Ә. Гарабағлы 1921-чи илдә Газахдакы педагожи курсда охујаркән семинаристләрлә јахындан әлагә сахлајыр. Бу илләр семинарија јолдашы С. Вурғунла вә башга семинаристләрлә достлуғу Әлијарын инкишафында мүсбәт рол ојнамышдыр. Кәнч Сәмәдин мәдәни-күтләви тәдбирләрдә иштиракы Әлијарын диггәтини чәлб едир. Сонралар о, бу барәдә јазмышдыр: «1921-чи илдә мән Газахда Әли Һүсејновун мүдир олдуғу 6 ајлыг мүәллимләр курсунда охујурдум. Сәмәд дә семинаријанын 2-чи курсунда иди. Мај ајында семинарија тәләбәләриндән Әһмәд Гурбанов, Әһмәд Әфәндијев вә Сәмәдлә бәрабәр Борчалыја, бизим кәндә кедиб орада «Дурсунәли вә Баллыбады», «Хор-хор» тамашаларыны вердик. Арыг бәдәнли, гарајаныз Сәмәд тамашаны өз скрипкасы илә мүшајиәт едир, даһа доғрусу, һәвәскарларын ојунуна чан верирди».

Халг шаири Сәмәд Вурғунла гочаман мaариф хадиминин достлуғу давам етмиш, әгидә бирлијинә чеврилмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Сәмәд Вурғунун һәјат вә јарадычылығынын орта мәктәбдә тәдрисинә даир илк ири һәчмли елми-методик мәгаләнин мүәллифи Ә. Гарабағлы олмушдур.

Әлијар мүәллим 1926-чы илдә Бакыја кәлир, әввәл педагожи техникумда, сонра исә В. И. Ленин адына АПИ-дә тәһсилини давам етдирир. Ејни заманда Бакыдакы 1 нөмрәли нүмунә бејнәлмиләл мәктәбдә әдәбијјатдан дәрс дејир. О, 1932-1938-чи илләрдә әвәзчилик үзрә Аз.ОЗФАН-да, Бакы Педагожи техникумунда, Тбилиси университетиндә (Азәрбајчан шө'бәси) елми ишчи вә мүәллим ишләјир. 1939-чу илдә Ә. Гарабағлы Азәрбајчан ДЕТПИ-дә баш елми ишчи вәзифәсиндә чалышыр, дил-әдәбијјат шө'бәсинин мүдири олур. Институтда ишләдији 15 ил мүддәтиндә мәктәбләримиз үчүн әдәбијјат дәрсликләри вә програмларынын јарадылмасында хүсуси әмәк сәрф едир. Халгымызын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Әлијар мүәллим мәктәбләрлә мүнтәзәм әлагә сахлајыр, елми-методики вә публисист мәгаләләри илә мүәллимләримизә мәктәбләрдә вәтән вә халг мәһәббәти, алман фашизминә нифрәт һисси ојатмагда әмәли көмәклик көстәрмишдир. «Вәтән мүһарибәси шәраитиндә әдәбијјат үзрә синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләр», «Фәрәһли мәктублар», «Мәктәбләримизин мүһүм вәзифәләри», «Мәктәбләримиз јени вәзифәләр гаршысында» кими әсәрләрини јазыр.

Ә. Гарабағлы республикамызда әдәбијјат тәдриси методикасынын көркәмли мүтәхәссиси һесаб олунур. 30-чу илләрдән башлајараг, о, үмумтәһсил мәктәбләри үчүн дәрслик мүәллифләриндән бири олмушдур. Беләки, академик Ф. Гасымзадә илә мүштәрәк тәртиб етдији илк дәрслик 1932-чи илдә нәшр олунмушдур.

Ә. Гарабағлы 1940-чы илдән өмрүнүн сонунадәк орта мәктәб үчүн әдәби гираәт вә әдәбијјат програмларынын әсас мүәллифләриндән бири иди.

Ону һәмишә мүәллимләрлә сөһбәтдә, елми-педагожи јығынчагларда көрмәк оларды. Онун үчүн иш күнү һеч бир заман гуртармаг билмирди. Мүһазирә, тәләбәләрин педагожи тәчрүбәләринә рәһбәрлик, аспирантлара мәсләһәт, методик вәсаит һазырламаг, дәрслик јазмаг һәјатынын мә'насы иди. «Елмин бу фәдакар хадими» (Һәмид Араслы) республика Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији метод шураларынын, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты» мәчмуәсинин редаксија һеј'әтинин үзвү, республика вә Бакы мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларынын әдәбијјат тәдриси үзрә мәсләһәтчиси (ичтимаи әсасларла) иди.

Кәнч елми кадрлар јетирдирмәји о, һәјатынын, елми-педагожи фәалијјәтинин ајрылмаз һиссәси һесаб едирди. Республикамызда әдәбијјат тәдриси саһәсиндә фәалијјәт көстәрән Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, А. Бабајев, А. Сәмәдов, С. Зејналова вә бу сәтирләрин мүәллифи мәһз профессор Әлијар Гарабағлынын рәһбәрлији алтында јетишмишләр. Һабелә өз әсәрләринә бу хејирхаһ инсандан рә'ј алмыш онларча кәнч алим бу нурани инсанын үрәкдән кәлән сәмими мәсләһәтләрини инди бөјүк һөрмәт вә миннәтдарлыг һисси илә јад едир.

Республикамызын маариф ишчиләри Әлијар Гарабағлыны ејни заманда гајғыкеш, һәссас бир инсан кими танымыр вә севирди. Әлијар Гарабағлы һәјатда садә, һәссас, тәвазөкар вә тәләбкар олмушдур. Онун сөзү илә иши арасында учурум олмазды. О јаздығына вә дедијинә әмәл едән, вердији сөзүн үстүндә мөһкәм дајанан, лазым кәләндә бир вәрәг, һәтта чүмлә үзәриндә саатларла көтүр-гој едән, лакин принсипиал мәсәләләрдә зәррә гәдәр күзәштә кетмәјән инсан иди. Үзкөрән-

лик, јаланчы тә'риф, кәлишн көзәл сөзләр ишләтмәкдән хошланмазды.

Ә. Гарабағлы јазылы әдәбијјатымызла јанашы, фолклорун дәриндән өјрәнилмәси вә мәктәблиләрә чатдырылмасынын аловлу тәблиғатчыларындан бири иди. О, шифаһи халг јарадычылығындан, онун зәнкин бир хәзинә олдуғундан мәһәббәтлә сөһбәт ачараг јазырды:

«Бөјүк бир тарихә, зәнкин мәдәни ирсә, дүнја мигјасында мәшһур сәнәткарлар јетирән әдәбијјата малик олан Азәрбајчан халгынын шифаһи халг әдәбијјаты да чох зәнкиндир. Гәһрәманлыг дастанларымыз, ән гәдим халгларын е'чазкар нағыллары илә мүгајисә едилә биләчәк нағылларымыз, аз вә садә сөзләрлә чох дәрин фәлсәфи фикир ифадә едән бајатыларымыз, һикмәтли аталар сөзләримиз, шух, саф, сәмими, лирик маһныларымыз вардыр». (Ә. Гарабағлы. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси, Бакы, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 3).

О, ашыг сәнәтинә бөјүк мәһәббәт бәсләјирди. Ә. Гарабағлы әмәкдар инчәсәнәт хадими Ашыг Ислам Јусифовла јахындан дост иди. Һәр дәфә мәктуб јазанда Ашыг Ислам барәдә мүфәссәл мә'лумат јазмағы хаһиш едәр, Кәнчәјә кедәндә онунла көрүшәр, сазына, сөһбәтинә бөјүк марагла гулаг асарды. О, өлүмүндән бир ил габаг Кәнчәјә кәлиб јај истираһәтини аиләси илә бирликдә сәфалы Көј көлдә кечирди. Ашыг Исламла бирликдә Низами мәгбәрәсинә кетди, даһи шаирин мәгбәрәсини зијарәт етди. Вахтилә С. Ә. Ширванинин мәшһур рүбаисини:

> «Еј Шејх Низами, еј Низами дағылан,
> Еј Кәнчәдә иззү-еһтишамы дағылан;
> Олмушму сәнинлә мән кими аләмдә
> Бејти, еви, мәктәби, каламы дағылан?!»—

дејиб әлавә етди:

—Кәрәк әзиз шаиримиз, Шејх Низаминин букүнкү чаһчалалыны көрәјди. Бах, бу күнүмүзү балаларымыза севдирмәк, елм вә сәнәтә бөјүк мәһәббәт вә аталыг гајғысы көстәрән партија вә һөкумәтимизә һәдсиз сәдагәт һисси тәрбијә етмәк үчүн Кәнчә мүәллимләринин әлиндә чох көзәл имканлар вар...

Ә. Гарабағлы, мүәллимә, онун шәхсијјәтинә, мә'нәви сафлығына хүсуси гијмәт верирди. О белә һесаб едирди ки, бу вә ја дикәр фәнни тәдрис едән мүәллим јалныз өз ихтисасы чәрчивәсинә гапаныб галмамалыдыр. Мүәллим, һәр шејдән әввәл, јарадычы олмалыдыр. О елә бир гүввәдир ки, һеч бир шеј ону әвәз едә билмәз. Әлијар мүәллим белә бир фикри һәмишә тәкрар едирди ки, нә јүксәк сәвијјәдә дүзәлдилмиш програм, нә јахшы кағызда бурахылмыш дәрслик, һәтта мүбалиғә дә олса, гызылдан гајрылмыш парта вә дәрс вәсаитләри мүәллими, онун чанлы, һәрарәтли сөзүнү әвәз едә билмәз. Ә. Гарабағлы, мүәллими мәктәбин үрәји һесаб едир вә көстәрирди ки, тә'лим-тәрбијә саһәсиндә јүксәк нәтичә әлдә етмәк мүәллимдән, онун савад дәрәчәсиндән, өз пешәсинә вичданла, гејрәтлә јанашмасындан, нәзәри, елми-сијаси билијиндән чох асылыдыр. Кәнчләримиз елмләрин әсасларына јијәләнмәклә јанашы, ән јүксәк әхлаги кејфијјәтләрә: достлуг, јолдашлыг, вәтәни көз бәбәји кими севмәк, халг иши уғрунда фәдакарлыг көстәрмәјә, һәр чүр чәтинлији арадан галдырмаға гадир олмалыдырлар. «Кәнч нәслин тәһсил вә тәрбијәси саһәсиндәки бу мүһүм вәзифәләр, һәр шејдән әввәл, мүәллимдән өз ихтисасыны јахшы билмәји, совет чәмијјәтинин инкишаф ганунларыны дәриндән дәрк етмәји вә мүәллимлик мәһарәтинә саһиб олмағы тәләб едир». (Ә. Гарабағлы). Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси методикасы. Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1968, сәһ. 3). «Мәктәб, мүәллим јерләрдә партијанын, дөвләтин сағ әлидир». (Ә. Гарабағлы. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси. Бакы, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 97).

Профессор Әлијар Гарабағлы 1968-чи ил мај ајынын 1-дә Бакыда гәфләтән вәфат етди. О, Фәхри хијабанда дәфн олунмуш, үзәриндә көзәл бир абидә учалдылмышдыр. Һәр дәфә бу мәзары зијарәт едән тәләбәләри, јетирдији елм адамлары, достлары онун гранитдән јонулмуш бүстүнә — инсанлара сонсуз мәһәббәт ифадә едән нурани симасына бахаркән, онун гочаман мүәллим Чәмо Чәбрајылбәјли һаггында јаздығы сәтирләри јада салыр вә бу сәтирләри Ә. Гарабағлы үчүн дә тәкрар едирләр: «Биз онун гәбри үзәринә чичәк сәпәркән һамымызын гәлбиндән бир фикир кечир: бөјүк өмрүнү халгынын маарифләшмәсинә һәср едән шәхсләр нә хошбәхтдирләр...».

Бәли, гочаман маариф фәдаиси, исте'дадлы методист-алим олан Әлијар Гарабағлы нәсилләрин јаддашында беләчә галачаг вә әбәдиләшәчәкдир.

Бағыр БАҒЫРОВ
(Һ. Зәрдаби ад. КПИ)

Дидактик материаллар

ИМЛА МӘТНЛӘРИ

IV синиф

ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ

Јохлама имлалар үчүн

БИЗИМ КӘНДИМИЗ.

Бизим кәнддә көзәл евләр чохдур. Кәндимиз уча бир дағын дөшүндәдир. Буранын тәбиәти вә һавасы һәмишә көзәл олур.

Кәндимиздә биналарын чоху икимәртәбәли даш евләрдән ибарәтдир. Бә'зи јерләрдә үстү торпаг дамлар да көзә дәјир. Атам нағыл едир ки, ијирми беш ил бундан габаг кәндимиздә бүтүн евләр белә јарашыгсыз иди. Бу икимәртәбәли евләр сонрадан тикилмишдир.

Бизим колхоз чох бөјүкдүр. Чамаатымыз ән чох әкинчилик, бағчылыг вә малдарлыгла мәшғул олур. Нар дәнәси бојда сары буғда әкирик. Бизим ферманын чејран ајаглы атлары бүтүн маһалда мәшһурдур. (80 сөз)

КӘНЧ МОДЕЛЧИ.

Мејданчаја чохлу адам топлашмышды. Өз моделләри илә јарыша кәләнләр ајрыча дајанмышдылар. Јарышын башланмасы е'лан олунду. Һәр кәс өз моделини әлиндә һазыр тутуб дајанмышды. Аз кечмәдән ишарә верилди. Моделләр нөвбә илә көјә галхды. Азадын нөвбәси јетишәндә о, санки һаваја чанлы бир гуш бурахды. Азад һәјәчанла онун учушуну сејр едирди. Модел көјдә дөврә вурур, сүзүрдү. Бирдән о сағ бөјрү үстә әјилди. Азадын үрәји гопду. Лакин модел јенидән өзүнү дүзәлтди вә учмагда давам етди. Елә бу заман әтрафа алгыш сәсләри јајылды. Һамы әл чалды. (80 сөз) (М. Рзагулузадә.)

Кәндимиздәки мәктәбин јанындан балача бир дағ чајы ахырды. Чајын үстүндән көрпү салынмышды. Бир күн чај дашды, су көрпүнү апарды. Ушаглар дәрсә кетмәк үчүн лап узагдакы көрпүдән кечмәли олурдулар. Мәктәбдә шакирдләрин јығынчағы кечирилди. Ушаглар гәрара алдылар ки, өзләри чајын үстүндә тәзә көрпү салсынлар. Онлар бир нечә күн һазырлыг көрдүләр. Истираһәт күнү исә ишә башладылар. Ушаглар өзләри илә бел, күлүнк, балта, мишар вә башга аләтләр кәтирмишдиләр. Мәктәбин әмәк мүәллими онлара мәсләһәт верирди. Кәнч пионерләр бөјүк һәвәслә ишләдиләр. Күнортаја гәдәр көрпүнү гуруб һазырладылар. Инди һамы көрпүнүн үстүндән раһат кечиб кедир. (90 сөз).

СИНТАКСИС ВӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ

1. Сөз бирләшмәси.

Луғәт үзрә имла үчүн.

1. Вағзал мејданы, бәнөвшәнин әтри, клубун бинасы, картондан ев, дүшмәнә нифрәт, мәһсул бајрамы, тә'тил күнләри, моруг мүрәббәси, помидорун ширәси, кәрпич заводу, тәјјарә мејданы, кәнч пионер, нефт мә'дәни.

2. Бөјүк абидә, орденли бригадир, мәшһур памбыгчы, әмәк гәһрәманы, ијирми километр, доггуз метр, күнорта јемәји, күчлү мотор, нәһәнк стансија, Кремлин гүлләси, комсомолчуларын тәшәббүсү, истираһәт паркы, сүр'әт гатары, достлуг бағы, Сумгајыта екскурсија, електрик үтүсү,

Јарадычы имла үчүн.

1. Јаздығыныз[1] сөзләри чүмләләрдә ишләдин.

Һәјәт, һәјат; әср, әсир; һәср, һәсир.

2. Јаздығыныз сөзләрә биринчи тәрәф артырыб сөз бирләшмәләри дүзәлдин вә јазын.

Чәкич, фубол, сәрнишин, тәјјарә, пароход, вағзал, стансија, сәјаһәт, гајыг, пәнчәрә, иншаатчы, мәшғәлә.

3. Јаздығыныз сөзләрә икинчи тәрәф артырмагла сөз бирләшмәләри дүзәлдиб јазын.

Чылпаг, јанлыш, мәшһур, хошбәхт, чәһрајы, гонур, гәшәнк, чалышган

---

[1] Мүәллимин диктәси илә.

2. Чүмләнин сонунда дурғу ишарәләри.

Нөгтә

Өјрәдичи имлалар үчүн.

КЕЧӘ.

Кечәдир. Јалныз бә'зи евләрин пәнчәрәләриндән ишыг көрүнүр. Һәр тәрәфә гаты сакитлик чөкмүшдүр. Бу сакитлији һәрдән итләрин һүрүшмәси позур.

ПАЈЫЗ.

Пајыз кәлмишди. Шәһәрин нәфәси сојумушду. Саһилдә адамлар сејрәлмишди. Дәниз ағыр-ағыр ләнкәр вурурду. Ағачларын дибинә тәк-тәк јарпаг дүшүрдү. (Чәфәр Бағырдан).

ГЫШДА.

Лопа-лопа гар јағырды. Санки ағ кәпәнәкләр фәнәрләрин дөврәсиндә рәгс едирди. Машын тәкәрләри ағ јолларда гара чығырлар ачырды. Бу чығырлары јаған гар јенә өртүрдү. (Чәфәр Бағырдан).

Јарадычы имла үчүн.

1. Јаздығыныз (мүәллимин диктәси илә) сөзләрдән һәр биринә аид бир нәгли чүмлә гурун.

Һәјәт, сәрнишин, чылпаг, јанлыш, кирпик, мәшһур, Совет Иттифагы.

2. Верилмиш сөзләрдән истифадә етмәклә «Бајрам нүмајиши» мөвзусунда кичик бир инша јазын.

Октјабр, нүмајиш, партија, пионер, комсомолчу, наилијјәт, достлуг, сүлһ, телевизор.

Суал ишарәси

Өјрәдичи имлалар үчүн.

1. Һава нә тез сојуду? 2. Нә үчүн сизин јерләрдә тез-тез јағыш јағыр? 3. Ферма бурадан чох узагдадыр? 4. Бәс гушчулуг фермасына нә вахт кедәчәјик? 5. Дағын дөшүндәки о тикинтиләр нәдир? 6. Бурадан Гутгашенә нечә километрдир?

(ГЕЈД. Шакирдләр бүтөв чаваб верирләр).

1. Сән һансы мәктәбдә охујурсан? 2. Сәнин нечә јашын вар? 3. Бу күн дәрсләриниз саат нечәдә гуртарачаг? 4. Сән дәрсдән сонра һараја кедәчәксән? 5. Сизин аиләниз нечә нәфәрдән ибарәтдир? 6. Сән евдә дәрсләринә нә вахт һазырлашырсан?

1. Бакы бөјүк шәһәрдир. 2. Бакы бөјүк шәһәрдир? 3. Бу китаб чох марагла охунур. 4. Бу китаб марагла охунур? 5. Закир мусигијә бөјүк һәвәс көстәрир. 6. Закир мусигијә һәвәс көстәрир? 7. Биз бу күн кәмидә дәниз кәзинтисинә чыхачағыг. 8. Биз бу күн кәмидә дәниз кәзинтисинә чыхачағыг?

АРТЕК.

Сиз Артек һаггында ешидибсинизми? Бәлкә сизләрдән кимсә орада истираһәтдә олуб? Артек пионер дүшәркәси дүнјада бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Бу дүшәркә гара дәниз саһилиндә јерләшир. Артек пионер дүшәркәси бөјүк рәһбәримиз Ленинин адыны дашыјыр.

КЛУБДА.

Сән тәзә е'ланы охујубсан? Бу күн клубда бөјүк консерт олачаг. Кетмәк истәјирсән? Кәл бирликдә кедәк. Консертдә Лалә дә чыхыш едәчәк. О елә көзәл охујур! Сән һеч онун сәсини ешидибсән? Лалә бизим мәктәбин шакирдидир. О, мусиги мәктәбиндә дә охујур.

Јарадычы имла үчүн.

Верилмиш сөзләрдән суал чүмләләри гуруб јазын.

1. Кәлбәтин, чәкич, е'малатхана, дәзкаһ, модел, тә'мир.

2. Истираһәт күнү, екскурсија, республика, костјум, пароход.

Нида ишарәси

Өјрәдичи имлалар үчүн.

1. Кәнч пионерләр, Ленин иши уғрунда мүбаризәјә һәмишә һазыр олун! 2. Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирлә-

шин! 3. Јашасын Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы! Јашасын коммунизм!

1. Јағышдан сонра һава нечә дә ачылды! 2. Чәлд ишләјин, ушаглар! 3. Достум, хош кәрдүк! 4. Ушаглар, дағылышын! 5. Илдырым нечә дә дәһшәтлә чахыр!

ЈАНҒЫН.

Ушаглар, таја од тутуб јаныр! Елдар, сән колхозчулара хәбәр чатдыр! Сиз исә су далынча гачын! Тез олун, тез олун! Кәлин бу тәрәфә! Кәлин бураја торпаг сәпәк ки, алов о бири тајалара кечмәсин.

ЈАЈДА.

Бәс орада гаралан нәдир? Ора шам мешәсидир. Мешә нечә дә кәзәлдир! Биз мешәдә хејли кәздик. Адам тәмиз һавада нә раһат нәфәс алыр! Сизин тәрәфләрдә шам мешәси јохдур? Бизим тәрәфләрдәки мешәләрдә ән чох говаг, палыд вә чыр мејвә ағачлары битир.

Шам мешәсинин јанындан кичик бир чај ахырды. Биз һәр күн чајда чиммәјә кедирдик. Чајда чимәндән сонра адам өзүнү елә јахшы һисс едир ки!

Јохлама имла үчүн

ДАЈАН.

Әһмәд киши чијниндә түфәнк дağа тәрәф чыхырды. Оғлу Нәсиб дә онун јанынча кедирди. Онлар дағын дөшүнә чатдылар. Орада булағын јанындан енсиз бир чығыр узанырды. Бу чығырла һәмишә чејран, чүјүр булаға су ичмәјә кәлир. Әһмәд киши гоча бир палыд ағачынын далында дајанды. Чығырла булаға гәдәр кәлән чејраны оғлуна көстәрди. Чејранын көрпә баласы ојнаглаја-ојнаглаја анасынын габағына кечди. Елә бу заман ағачларын арасындан чаван бир оғлан чыхды. Оғлан түфәнки әлинә аланда Әһмәд киши гышгырды:

— Дајан! Нә едирсән?

Оғлан чашды вә түфәнкинин лүләсини ашағы салды. Инсан сәсини ешидән ана чејран баласыны дөшүнә алыб јел кими көздән итди. (95 сөз).

3. «О», «Бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси.

Өјрәдичи имлалар үчүн.

1. Бу, матрос тоггасыдыр. 2. Бу матрос тоггасы Нүсрәтиндир. Бу, алма ағачыдыр. 4. Бу алма ағачы һәр ил бар кәтирир. 5. Бу, колхозун машыныдыр. 6. Бу колхозун машыны чохдур . 7. Бу, мараглы китабдыр. 8. Бу мараглы китабы Мирзә Ибраһимов јазмышдыр. 9. Бу, јашыл мејданчадыр. 10. Бу јашыл мејданчаны ушаглар салмышлар. 11. Бу, ики кәндә кедән јолдур. 12. Бу ики кәндә кедән јол мешәнин ичиндән кечир.

1. О, тракторчу олмағы ушаглығындан арзу едирди. 2. О тракторчу бизим мәктәбин шакирди олмушдур. О, мәктәбин бинасыдыр. 4. О мәктәбин бинасы үч ил бундан әввәл тикилмишдир. 5. О, тәзә бинадыр. 6. О тәзә бина меһманханадыр. 7. О, јумшаг креслода әјләшди. 8. О јумшаг кресло чох јүнкүл вә раһатдыр. 9. О, ики сәбәти вагона галдырды. 10. О ики сәбәт бизимдир.

1. О мәним достумдур. 2. О бизи узагдан кәрдү. 3. Мән чығырдым, о ешитмәди. 4. Бу мәним ән чох севдијим китабдыр. 5. Бу китабы мәнә о бағышламышдыр. 6. О да колхозун үзвүдүр. 7. Бу думдуру ичмәли судур. 8. Бу судан чох хәстәләр шәфа тапмышдыр.

1. О мәнимлә үч илдир ки, хәстәханада ишләјир. 2. Бу хәбәри ишдә ешитдим. 3. Евин бу башындан кириб, о башындан чыхардым. 4. О, јајлығыны башындан көтүрдү, чал сачларыны ләчәклә јығыб бағлады. 5. Бу суалы верән Нәркиз иди. 6. Бу дәгигәләрдә үрәјимдән кечәни кизләдә билмәздим. 7. О да ејванда әл-үзүнү јујурду. 8. Камал бу сөзләри о отагдан ешидирмиш. 9. О, анамы танымырды. 10. Бу дахмадан ахырынчы дәфә чыхдығым он илдән чох иди. 11. Онун зил гара сачларына дән дүшмүшдү. Бу, отуз үч јашларында олан кәнчә даһа да јарашыг верирди. 12. О, директорун дедикләрини блокнота јазды. (Х а л и д ә Һ а с и л о в а д а н)

Өјрәдичи вә јохлама имлалар үчүн.

ШАҺИН.

Һава јеничә ағармышды. Шаһинин атасы от бичмәјә јолланды. Бир гәдәр сонра Шаһин дә јухудан ојанды. Саат

доггуза аз галырды. О, мешәјә кетмәк үчүн һәјәтдә јолдашларыны көзләјирди. Бирдән булуд топалары күнәшин габағыны өртдү. Бу, Шаһини дүшүндүрдү. Елә бу вахт јолдашлары ону сәсләдиләр. Шаһин билирди ки, о, атасына көмәјә кетмәлидир. Ахы јағыш јаға биләрди. Јолдашлары сөзләшдиләр вә Шаһинлә бирликдә онун атасы ишләјән саһәјә кетдиләр. Онлар бичилмиш отларын һамысыны јағыш башлајана гәдәр јығыб бағладылар. Шаһинин атасы да, ушаглары да чох разы һалда евә гајытдылар. (82 сөз.)

БАЛАЧА ПАРТИЗАН.

Фашистләр партизанларын олдуғу рајона јахынлашырдылар. Ордумузла әлагә јаратмаг лазым иди. Партизанлар бу иши Захар бабаја тапшырдылар. О, ордумуза хәбәр чатдырмалы иди. Балача нәвәси Федја да онунла кетмәјә һазырлашды. Баба вә нәвә јола дүшдүләр. Онлар чаја чатанда Федја сых отларын арасында кизләнди. Бабасы исә чајын дајаз јерини ахтармаға кетди. Бирдән алманлар Захар бабаны јахаладылар. Буну көрән Федја өзүнү итирмәди. О, бабасынын чантасыны көтүрүб хәлвәтчә чајы кечди. Ики күндән сонра әскәрләримиз партизанларын көмәјинә чатдылар. Дүшмән кери чәкилди, әсирләр азад олунду. Захар баба өз икид нәвәси илә јенидән көрүшдү. (88 сөз).

САҒ ОЛ, ЕЛДАР.

Ариф һәјәтдәки тут ағачынын көлкәсиндә китаб охујурду. Һава чох исти иди. Бир аздан Елдар да онун јанына кәлди. Достлар саламлашдылар. Онлар чиммәк үчүн кәндин јахынлығындакы чаја кетдиләр. Әввәлчә чајын саһилиндә чимән ушаглара бахдылар. Ариф палтарыны сојунуб суја атылды. О, үзмәји бачармырды. Чај Арифи хејли узаға апарды. О, саһилә чыха билмирди. Буну көрән Елдар гышгыра-гышгыра ушаглары көмәјә чағырды.

Елдар тез өзүнү чаја атды. Аз сонра о, Арифи саһилә чыхарды. Ариф бәрк горхмушду. Ушаглар онун әтрафына топлашдылар. Ариф көзләрини Елдара дикәрәк јавашчадан пычылдады: «Чох сағ ол, Елдар!» (86 сөз).

Луғәт үзрә имла үчүн.

1. Тәәччүб, тәәссүф, сәдр, часус, үзүрлү, үзр, истәк, үзв олмаг, чәкич, пәнчәрә, бечәрмәк, пендир, ениш, енмәк, енли, ертә.

2. («Сөзү ишарә етмәклә» луғәт үзрә имла).

1. Шәһәр вә шәһәрләрарасы нәглијјат василәси. (Автобус), 2) Саатын алтмышда бирини билдирән вахт өлчүсү. (Дәгигә) 3) «Күчлү» сөзүнүн әкс мә'насыны билдирән сөз (Зәиф) 4) Гатарларын дајандығы јер. (Стансија) 5) Баш һәрфи «ч» илә башлајан ирибујнузлу ев һејваны. 6) Тахтаны кәсмәк үчүн аләт. (Мишар, бычгы) 7) 70-дән сонракы онлуғун ады. (Сәксән) 8) Бу әшјанын (мүәллим пәнчәрәни көстәрир) ады. 9) Чај вә су ичмәк үчүн шүшә габ. (Стәкан) 10) Футбол вә башга идман ојунларынын кечирилдији јер. (Стадион).

4. Һәмчинс үзвлү чүмләләрдә веркүлүн ишләнмәси.

Өјрәдичи имлалар үчүн.

1. Ариф, Надир вә Елдар идман јарышында фәргләндиләр. 2. Јығынчагда шакирдләр, мүәллимләр вә валидејнләр иштирак едирдиләр. 3. Залын диварларына шәкилләр, плакатлар вә шүарлар вурулмушду. 4. Бу бина бөјүк, ишыглы вә јарашыглыдыр. Ушаглар Јеревандан, Таллиндән вә Ригадан мәктуб алдылар. 6. Онлар ағачларын дибини јумшалтдылар, чичәкләри суладылар, һәјәти сәлигәјә салдылар. 7. О, отаглары, мәтбәхи вә коридору сүпүрдү.

1. Килас, албалы, тут јазда истиләр дүшәндә јетишир. 2. Шафталы, үзүм, әнчир јајда дәјир. 3. Кешниш, вәзәрини, кәвәри илин һәр фәслиндә јетишдирмәк олур. 4. Исти шитилликләрдә гышда да помидор, хијар јетишдирирләр. 5. Буғда, дары, човдар тахыл биткиләридир. 6) Нар, алма, үзүм чох фајдалы мејвәләрдир. 7. Зә'фәран, дарчын, зәнчәфил әдвијјат биткиләридир.

1. Наилә рус дилиндә дүзкүн, ајдын вә сәрбәст данышыр. 2. Азәрбајчан дили, өзбәк дили, түркмән дили гоһум дилләрдәндир. 3. Бакы тәјјарә мејданындан һәр күн Москваја, Кијевә, Јеревана, Дашкәндә нәһәнк тәјјарәләр учур. 4. Имәчилик күнү шакирдләр чохлу ағач әкдиләр. Метал гырынтылары топладылар, чичәкләри суладылар. 5. Күнәш һәм ишыг-

ландырыр, һәм дә исидир. 6. Ај ишыгландырыр, анчаг иситмир. 7. О, чох охујур, анчаг аз јазыр.

1. Өлкәмиз тахылла, памбыгла, мешәләрлә чох зәнкиндир. 2. Таһир мағазадан дәфтәр, гәләм, хәткеш алды. 3. Елдар, Нәрмин, Сәбинә ә'лачыдырлар. 4. Колхозчулар фермада тојуг, газ, һиндушга бәсләјирләр. 5. Кировабад, Нахчыван, Сумгајыт, Шәки, Көјчај, Әли Бајрамлы республикамызда ән бөјүк шәһәрләрдәндир. 5. Ариф чантасыны јығышдырды, палтарыны дәјишди, евдән чыхды.

Лүғәт үзрә имла үчүн.

1. Һиндушга, чамыш, чаггал, пәләнк, зүрафә, гызылкүл, бәнөвшә, гәрәнфил, палыд, говаг, шафталы, кавалы, һејва, помидор, диррик.

2. Ермәнистан, Күрчүстан, Өзбәкистан, Украјна, белорус, өзбәк, ермәни, украјналы, достлуг, турист, магнитофон, коридор, хошбәхт, иншаатчы, чамадан.

Јарадычы имла үчүн.

1. Верилмиш сөзләри чүмләләрдә һәмчинс үзвләр кими ишләдин.

1) Ермәнистан, Күрчүстан, Азәрбајчан, 2) Сүлһ, достлуг. 3) Комсомолчулар, пионерләр, октјабрјатлар. 4) Памбыг, тахыл, мејвә.

2. Верилмиш сөзләрдән һәр бирини сөз бирләшмәси дахилиндә ишләдиб јазын.

мәшғәлә, кәнар, мусиги, стенд, стадион, үзүрлү, үзв

Өјрәдичи вә јохлама имлалар үчүн.

МЕШӘДӘ ГОРУГ.

Севда вә атасы мешәјә кәзмәјә кетдиләр. Һүндүр вәләс ағачларынын алтында бәнөвшә, новрузкүлү битмишдир. Мешәнин јанындан дағ чајы ахырды. Онун курултусу әтрафа сәс салмышды.

Севда чохлу бәнөвшә топлады. Бу көзәл вә әтирли чичәкләрдән дәстә дүзәлтди.

Бәләдчи онлары горуға апарды. Бурада мараллар, чејранлар, дағ кечиләри сүрү илә кәзирдиләр. Севда горугда кәкликләрә, турачлара, гырговуллара да раст кәлди. Бу гушлар нечә дә көзәл идиләр. Мешәхорузу һеј банлајырды. Бәләдчи Севдаја деди:

— Гызым, бу һејванлар, бу гушлар бизим мешәләрин јарашығыдыр. Онлары овламаг чидди сурәтдә гадағандыр. (82 сөз.)

ДҮШӘРКӘДӘ.

Мән, Рауф вә Костја пионер дүшәркәсинә дәстәдән бир күн әввәл кетдик. Дүшәркәјә күнорта чатдыг. Бу заман хидмәтчиләр дөшәмәни јујурдулар. Биз онлара көмәк етмәјә башладыг. Су кәтирдик, чарпајылары, дөшәкләри дашыдыг. Столлары, стуллары гајда илә дүздүк. Бағчадан әлван чичәкләр дәрдик. Онлары күлданлара гојдуг. Шәкилләри сәлигә илә дивара вурдуг. Ојун отағыны да сәлигәјә салдыг. Ахшам пионер баш дәстә рәһбәри шәһәрә кетди. О тапшырды ки, јатанда гапы-пәнчәрәни бағламағы унутмајаг.

Биз һәјәтдә самовара од салдыг. Бир аздан чај ичдик, чөрәк једик. Сонра сөһбәт етдик, ојнадыг, јахшыча динчәлдик вә кечәни ачыг һавада јатдыг. (88 сөз).

БИЗИМ КӘНДИМИЗ.

Кәндимизин јанындакы бөјүк бир саһәдә малдарлыг фермасы јерләшир. Орада чохлу чамыш вә инәк сахлајырлар. Биз мәктәблиләр бош вахтларымызда ферманын ишчиләринә көмәк етмәјә кедирик. Орада даналара һәвәслә гуллуг едирик. Инди кәндимиз чох бөјүјүб. Онун күчәләри тәмиз вә јарашыглыдыр. Бә'зи күчәләринә асфалт дөшәниб. Колхозчулар кениш вә ишыглы евләрдә јашајырлар. Һәр евин габағында чичәклик салыныб. Онларын арха тәрәфи исә мејвә бағларыдыр. Кәндимиздә инди елә евләр јохдур ки, орада радио, телевизор олмасын. Кечән ил колхозчулар тәзә бир клуб тикдирибләр. Клуб бизим тәзә мәктәбин лап јахынлығындадыр. Кәндимизә һәр ил чохлу гонаг кәлир. Гонаглар кәндимизи вә онун адамларыны үрәкдән тә'рифләјирләр.

5. Мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри

Өјрәдичи имлалар үчүн

1. Мави сәмада улдузлар парылдајыр, дәниздә далғалар ојнашыр. 2. Јағыш јујур, күнәш гурудур. 3. Һавалар сојујур, ағачлар јашыл донуну сојунур. 4. Закир дүјмәни басды, лифт ашағы енди. 5. Зәнк чалынды. Рәшад гапыја тәрәф гачды. 6. Бир күн дә кечди, хәстә хејли јахшылашды. 9. Автобус

кэлди, биз сэфэрэ һазырлашдыг. 10. Гапы ачылды, Һэсэн эми күлэ-күлэ ичэри дахил олду. 11. Һамы евэ кетмэјэ һазырлашды, бирдэн күчлү јағыш јағды. 12. Јағыш дајанмышды, анчаг күнэш көрүнмүрдү.

1. Азэр тилову суја атды, мэн исэ чиммэјэ һазырлашдым. 2. Мэн китаб охујурдум, достум исэ фотоапаратыны сазлајырды. 3. Биз чэмэнликдэ узандыг, онлар исэ мешэјэ јолландылар. 4. Мэн вағзала вахтында чатмышдым, лакин гатар кечикмишди. 5. Күлэк јатмышды, лакин дэниз эввэлки кими далғаланырды. 6. Пајыз кэлди, лакин һэлэ һавалар исти кечир. 7. Биз чајы кечдик, анчаг һамымыз исланмышдыг. 8. Чај шырылты илэ ахыр, ағачлар хышылдајыр, гушлар сэс-сэсэ вериб охујурдулар. 9. Зэнк чалынды, мүэллим кэлди, дэрс башланды. 10. Закир чалыр, Зиба охујур, Сејран ојнајырды.

1. Һава гаралды. Бир аздан јағыш јағмаға башлады, чобанлар сүрүнү јајлаға сүрдүлэр. 2. Һава гаралды, бир аздан јағыш јағмаға башлады. Чобанлар сүрүнү јајлаға сүрдүлэр. 3. Һава гаралды, бир аздан јағыш јағмаға башлады, чобанлар сүрүнү јајлаға сүрдүлэр.

1. Сэһэр ачылды, автобус кэлди, биз јола дүшдүк. 2. Сэһэр ачылды. Автобус кэлди, биз јола дүшдүк. 3. Сэһэр ачылды, автобус кэлди. Биз јола дүшдүк.

Луғэт үзрэ имла үчүн.

1. Элејкэсалам, худаһафиз, мане олмаг, манеэ јаратмаг, үфүг, үмид, дири, мүдирин кабинети, хүсуси јығынчаг, күнэшин шүалары, шүар, радио.

2. Туфан, булуд, чискин, шимшэк, илдырым, гасырға, шэфэг, үфүг, бүркү, хэзри, килавар, зэлзэлэ, дашгын.

Јарадычы имла үчүн

1. Верилмиш сөзлэрдэн һэр бирини мүбтэда јериндэ ишлэтмэклэ мүрэккэб чүмлэлэр гуруб јазын.

1) Шимшэк, јағыш. 2) Көј, илдырым. 3) Күнэш, үфүг.

2. Верилмиш сөзлэри сөз бирлэшмэлэри тэркибиндэ ишлэдин.

Үфүг, мүдир, мүнбит, мүһит, үмид.

Өјрэдичи вэ јохлама имлалар үчүн

ИНСАН.

Инсан кэрэк көзэллији баша дүшсүн, она гијмэт вермэји бачарсын. Бэ'зилэри заһири көзэллијэ ујурлар. Мэсэлэн, елэлэри вар ки, јалныз кејиминэ көрэ инсана гијмэт верирлэр. Бизим синфимиздэ Солмаз адлы бир гыз охујарды. О, күндэ бир палтар кејэр, һеј өзүнү тэ'рифлэјэрди. Кејими

илэ чох өјүнэрди. Үзү чил-чил олан јолдашымыз Арифэ һэмишэ лағ едэрди. Бир күн биз дэнизэ чиммэјэ кетмишдик. Ариф дэ бизимлэ иди. Солмаз чимэркэн аз галмышды батсын. Ариф ону далғаларын элиндэн хилас етди. Солмаз анчаг бундан сонра баша дүшдү ки, Арифин көзэл гэлби вардыр. О өз синиф јолдашына һөрмэтсизлик етмэсиндэн хэчалэт чэкди. (90 сөз).

ЈАСЭМЭН АҒАЧЫ.

Ағачын үстүндэки јува диггэтими чэлб етди. Јува о гэдэр гэшэнк иди ки, мэн һеч нэ дүшүнмэдэн ағача дырмашдым. Елэ јуваја тэзэчэ чатмышдым ки, онун ичиндэн пырылты илэ бир бүлбүл учду. Ағачын көвдэси ағырлығыма таб кэтирмэјиб бирдэн шаггылты илэ сынды. Мэн јыхылдым, јува учуб төкүлдү. Ушаглар чығыр-бағыр салдылар вэ бэркдэн күлүшдүлэр. Мэн өзүмү тохдадыб ајаға галхдым. Бурадан араланмаг истэдим, амма Аслан мүэллим башымын үстүндэ дајанмышды. Күрэјимин арасындан сојуг бир шеј кечди. Утандығымдан башымы ашағы салдым, ушаглар исэ сусурдулар. Аслан мүэллимин көзлэри гэдди гырылмыш јасэмэн ағачына дикилмишди. (88 сөз).

ШУРА ЧЕКАЛИН.

Биз Шура Чекалинлэ ахырынчы дэфэ доғма кэндимиздэ көрүшдүк. Кэндимиз фашистлэрин элиндэ иди. Биз өз достумузун хэстэлэндијини билэн кими она јағ, сүд вэ бал апардыг.

Сэһэр тездэн көрдүк ки, фашистлэр бизим хэстэ јолдашымыз јатан јери әһатэ етмишлэр. Шура дүшмэнлэри горхмадан гаршылады. О, фашистлэрин үстүнэ бир бомба да атды, лакин бомба партламады. Бу заман дүшмэнлэр ону тутдулар вэ голларыны бағладылар. Шура дүшмэнэ эсир дүшдү. Фашистлэр Шураны өз штабларына апардылар.

Биз ики күндэн сонра хэбэр тутдуг ки, вэһши фашистлэр Шураја дэһшэтли эзаблар вермиш, сонра да ону асмышлар. Мэктэбли партизан Шура Чекалин өлүм гаршысында да чох чэсарэтли олмушдур. (97 сөз).

6.Васитэсиз нитгдэ дурғу ишарэлэри

Өјрэдичи имлалар.

1. Ленин исвечрэли јолдашларына вида мэктубу көндэрди. Мэктубда јазылмышды: «Меһрибанлыг вэ гонагпэрвэрлијиниз үчүн тэшэккүр едирэм». 2. Вэрэгэнин сағ тэрэфиндэ ири

һәрфләрлә јазылмышды: «Гығылчымдан алов доғар!» 3. Бөјүк пролетар јазычысы Максим Горки демишдир: «Мән өзүмдә олан бүтүн јахшы чәһәтләрә көрә китаблара борчлујам». 4. В. И. Ленин демишдир: «Демәк олар һеч елә адам јохдур ки, бир дәфә охумагла һәр шеји баша дүшсүн.» 5. С. М. Киров демишдир: «Бәдии әдәбијјаты охумаг үчүн дә вахт тапмаг лазымдыр, јохса инсанын бејни гурујар».

1. Мәнә һәкимин сөзләрини белә чатдырыблар: «Күнәшли күнләрдә һаваја чыха биләрсән». 2. Ушаглар е'лан етдиләр: «Биз сабаһ сәјаһәтә чыхачағыг». 3. С. Имрәлијев бригадирә рапорт верәрәк билдирди: «Мән тапшырығы јеринә јетирдим». 3. Һәкимин сөзләри јадыныздан чыхыбмы? Ахы о сизә чидди шәкилдә деди: «Пәһриз сахламасаныз вәзијјәтиниз ағырлаша биләр». 4. Чаван пулемјотчу Серјожаја јахынлашыб тәәччүблә сорушду: «Сән һарадан кәлибсән, јолдаш?». 5. Командир бир даһа учадан деди: «Ирәли, јолдашлар, ирәли!» 6. О, јавашдан достунун гулағына пычылдады: «Ариф, топал Тејмур кимдир? Ариф көнүлсүз шәкилдә чаваб верди: «Орта әсрләрдә јашамыш залым һакимләрдән биридир».

Өјрәдичи вә јохлама имлалар үчүн.

КӘЛӘКБАЗЛАР.

Бөһран заманы бир дуканчы өз дуканынын гаршысындан белә бир е'лан асыр: «Гијмәти 20 фаиз ашағы ендирилмиш маллар сатылыр».

Буну көрән гоншу дуканчы башга бир е'лан асыр: «Гијмәтләри 30 фаиз ашағы ендирилиб».

Бу ики дуканын арасындакы дуканын саһиби исә гапысындан белә бир е'лан асыр: «Ики дуканын әсас кириш јолу бу дукандандыр».

КӘНДЛИ ВӘ АЈЫ.

Бир күн кәндли турп әкирди. Ајы онун јанына кәлиб деди: «Кәндли гардаш, кәл турпу бирликдә әкиб бечәрәк». Кәндли разы олду вә деди: «Разыјам, анчаг турпун көкләри мәним, үстү сәнин».

Турп јетишди. Кәндли турпун көкләрини өзүнә көтүрдү, јарпагларыны исә ајыја верди. О бири ил ајы кәндлинин јанына кәлиб деди: «Кәл јенә бирликдә әкәк, анчаг бу дәфә үстү сәнин, көкләри мәним».

Кәндли разы олду. Онлар бу дәфә буғда әкдиләр. Кәндли сүнбүлләри өзүнә көтүрдү, көкләрини ајыја верди. О вахтдан ајы бир дә кәндлинин јанына кәлмәди.

КАРАНДАШ.

Бир дәфә Ленинин көрүшүнә кәләнләр ичәрисиндә Ванја адлы балача бир оғлан да олур. О, Москваја атасы илә кәлмишди. Оғланын атасыны Ленинин јанына Сибир кәндлиләри нүмајәндә көндәрмишдиләр. Владимир Илич оғлана бир вәрәг кағыз вә карандаш вериб дејир: «Әјләш, шәкил чәк. Мән исә атанла сөһбәт едим».

Сөһбәт гуртардыгдан сонра Ленин јенидән оғлана јахынлашыб дејир: «Көстәр көрүм нә чәкибсән? Һеч нә? Онда мәним карандашымы көтүр, евдә чәкәрсән».

Бу һадисәдән ијирми ил кечир. Иван Селивертсов чәбһәјә кедир. Бир күн о, комиссара белә бир әризә илә мүрачиәт едир: «Хаһиш едирәм ки, мәни партијаја гәбул едәсиниз». Комиссар чидди е'тиразла дејир: «Әризәни мүрәккәблә јазарлар». Әскәр сакит сәслә чаваб верир: «Мән ону Ленинин карандашы илә јазмышам». (Мишиткиндән). (109 сөз).

БАЈРАМ КҮНЛӘРИНДӘ.

Бајрам күнләри јахынлашыр. Атам мәни вә бачым Рә'наны да нүмајишә апарачаг. Нүмајиши көрмәк чох мараглыдыр. Адам достларла, танышларла растлашыр, јени чох шеј өјрәнир.

Нүмајишдән сонра биз аиләликлә кәндә кедәчәјик. Истираһәтимизи орада кечирәчәјик. Автобус кәндә ики саата кедир. Биз јол боју көзәл мәнзәрәләрә тамаша едәчәјик. Атам бизи совхоза апарачаг. Билирсән орада нә бөјүк алма бағлары вар!

Биз мешәјә дә кедәчәјик. Сәһәр-сәһәр мешәдә тәмиз һава алмаг адама елә ләззәт верир!

Мән доғма јерләримизи сәјаһәт етмәји чох севирәм. Белә сәјаһәтләр адамын руһуну тәзәләјир, она күмраһлыг верир. (85 сөз).

(Арды вар).

Сизин китаб рәфиниз

Рәһилә МӘҺӘРРӘМОВА. САБИРИН ДИЛИ. «МААРИФ», 1976

М. Ә. Сабир һәр бир азәрбајчанлынын мә'нәвијјатына ишләмиш, үрәкләрдә өзүнә әбәди јер тутмуш гүдрәтли сәнәткардыр. Сабир бизим милли гүрурумуз, фәхримиздир. Онун һаггында јазылан һәр бир чидди елми әсәр, дејилән јени сөз Сабир ирсинин өјрәнилмәси, шаирин чох зәнкин јарадычылығынын һәртәрәфли тәдгиг едилмәси јолунда атылан чәсарәтли вә мәс'улијјәтли аддым демәкдир.

Сон 20 илдә шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, бәдии јарадычылығы, әсәрләринин дили һаггында бир сыра елми мәгаләләр, гијмәтли тәдгигат әсәрләри мејдана чыхмышдыр. Бу күнләрдә исә сабиршүнаслыг елми бизи јени бир әсәрлә севиндирмишдир: Рәһилә Мәһәррәмова, Сабирин дили, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1976.

Китаб узун илләрдән бәри апарылмыш тәдгигатын мәһсулудур. Мүәллиф бурада Сабирин дилиндәки бир сыра лексик-семантик категоријаларын услуби хүсусијјәтләриндән, шаирин сөз јарадычылығы вә фразеоложи ифадә саһәсиндәки новаторлуғундан бәһс етмишдир.

Тәдгигатчы шаирин дилиндәки лексик-семантик категоријаларын услуби имканларыны арашдырмагла һәм Сабирин, һәм дә XX әср әдәби дилинин үмумхалг дили илә әлагә вә мүнасибәтини ајдынлашдырмышдыр. Јери дүшдүкчә шаирлә бир вахтда јазыб-јаратмыш мүтәрәгги сәнәткарларын әсәрләриндән зәнкин нүмунәләрин мисал кәтирилмәси бир нөв фон ролуну ојнамыш вә бу фонун гаршысында Сабирин өз сәси—ингилаби үсјанкар услубу, фәрди јарадычылыг манерасы кәскин бојаларла охучуја чатдырылмышдыр.

Китабын ән мараглы бөлмәләриндән бири шаирин фразеоложи ифадә јарадычылығындакы хидмәтләринә һәср олунмушдур. Тәдгигат көстәрир ки, һәр бир сөз вә ифадәнин гәдрини билән, онлары сон дәрәчә орижинал, дәгиг вә көзләнилмәз мә'наларда ишләдән шаир бир сыра һалларда ади ифадәләрә сатирик дон кејдирәрәк онлара емосионал мә'на вермиш, чох вахт исә өз услубуна мәхсус јени ифадәләрлә ифша етдији објекти амансыз атәшә тутмушдур. Бу чүр ифадәләр Сабир ше'ринин бәзәји, чанызыр. «Сабирин дили» китабында мәһз бу тип ифадәләр даһа кениш вә габарыг тәһлил олунмушдур. Охучу китабы вәрәгләдикчә бөјүк Сабирлә даһа јахын үнсијјәтдә олур, санки бу бөјүк устад өз е'чазкар сәнәтилә гәлбләрә һаким кәсилир. Әсәр башдан-баша Сабир ше'ринә, Сабир сәнәтинә сонсуз һөрмәт вә мәһәббәти ифадә едир.

Фазил ӘҺМӘДОВ
(Азәрбајчан ССР ЕА).

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Абдуллајев, М. А. Асланов, А. Бабајев, Һ. Ејвазов, Ч. Әһмәдов, А. Һүсејнов, З. Сәмәдов, А. Еминов** (редактор мүавини).

Техники редактор **З. Гәдимова.**

Чапа имзаланмыш 16/IX-1976-чы ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1}/_{16}$=3,5 кағыз вәрәги. 7. чап вәрәги. ФГ 21554. Сифариш 3677. Тиражы 13410.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күч., 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјаты мәтбәәси.

25 гәпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск—3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1976